

Keel ja Kirjandus

7
2025

SVEN VABAR

Mehis Heinsaare mistahes-ruumid

ANDRIELA RÄÄBIS

Vestlusparandused sarja „Õnne 13” telefonikõnedes

LYDIA RISBERG, MARIA TUULIK,
MARGIT LANGEMETS, KRISTINA KOPPEL,
ENE VAINIK, ESTA PRANGEL, ELERI AEDMAA
Missugused sõnad on kõnekeelsed?

Katkend KARL AUGUST HINDREY päevikust

Jutuajamised MARJA KALLASMAA ja MEELIS MIHKLAGA

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunktis kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

7
2025

SISUKORD

ARTIKLID

SVEN VABAR. Mehis Heinsaare mistahes-ruumid. Igatsus tõelise tundmuse välu järele ja selle kriitiline potentsiaal	563
ANDRIELA RÄÄBIS. Vestluskaaslase algatatud parandused telesarja „Õnne 13” telefonikõnedes	586
LYDIA RISBERG, MARIA TUULIK, MARGIT LANGEMETS, KRISTINA KOPPEL, ENE VAINIK, ESTA PRANGEL, ELERI AEDMAA. Keelekorpus kui leksikograafi abiline kõnekeelsuse tuvastamisel	605

PUBLIKATSIOONE

JANIKA KRONBERG. Karl August Hindrey viimsest suurteosest	625
--	-----

INTERVJUU

KRISTIINA ROSS. Keele vaesumine ja rikastumine toimuvad vaheldumisi. Vestlus Marja Kallasmaaga	630
LIISI PIITS, HILLE PAJUPUU, HEETE SAHKAI. Sünteesist analüüsini. Vestlus Meelis Mihklaga	635

RAAMATUID

MIHHAIL TRUNIN. Olemise filosoofia ridade vahel	639
BRITA MELTS. Imetabane omailm	644
LEMBIT VABA. Väärtuslik teatmeallikas. Liivi ranna kohanime kataloog ja andmebaas	648

RINGVAADE

ELO-HANNA SELJAMAA. In memoriam Kristin Kuutma (11. VII 1959 – 16. V 2025)	651
Lühikroonika	655

CONTENT

ARTICLES

SVEN VABAR. The any-spaces-whatever of Mehis Heinsaar: A longing for the field of authentic feeling and its critical potential	563
ANDRIELA RÄÄBIS. Other-initiated repair in the phone calls of the TV series <i>Õnne 13</i>	586
LYDIA RISBERG, MARIA TUULIK, MARGIT LANGEMETS, KRISTINA KOPPEL, ENE VAINIK, ESTA PRANGEL, ELERI AEDMAA. Using corpus data to support lexicographers in identifying informal language	605

PUBLICATIONS

JANIKA KRONBERG. On the final major work of Karl August Hindrey	625
--	-----

INTERVIEW

KRISTIINA ROSS. Language impoverishment and enrichment alternate: In conversation with Marja Kallasmaa	630
LIISI PIITS, HILLE PAJUPUU, HEETE SAHKAL. From synthesis to analysis: In conversation with Meelis Mihkla	635

BOOKS

MIHHAIL TRUNIN. Between the lines of the philosophy of being (Triin Soomets. Kerge kogu jõust. Tallinn: Tuum, 2024)	639
BRITA MELTS. A wondrous umwelt (Arne Merilaid. Puuinimesed. Muinasjutt. EKSA, 2024)	644
LEMBIT VABA. A valuable reference source: Catalogue and database of place names on the Livonian coast (Valts Ernštreits, Pēteris Dambergs, Baiba Šuvcāne. Lībiešu vietvārdu katalogs. Rīga: Latvijas Universitātes Lībiešu institūts / Letmō Iļļiskūol Līvōd institūt, 2024)	648

REVIEW

ELO-HANNA SELJAMAA. In memory of Kristin Kuutma (11. VII 1959 – 16. V 2025)	651
Short chronicles	655

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **f** = fond; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **m** = mapp; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

ingl = inglise; **lv** = liivi; **pr** = prantsuse; **sks** = saksa.

Mehis Heinsaare mistahes-ruumid

Igatsus tõelise tundmuse välu järele ja selle kriitiline potentsiaal

SVEN VABAR

Mehis Heinsaar ei paista olevat seda tüüpi kirjanik, kes alluks hästi nüüdisaegses rahvusvahelises humanitaarias käibivate filosoofiate või teooriate kaudu sooritatud analüüsile. Pigem on Heinsaart võrreldud eesti kirjandusklassikutega, eritletud ja kaardistatud maastikke tema loomingus ning teoseid liigitatud lihtsalt selle põhjal, kas need meeldivad või mitte. Niisugusele kuvandile tõrgub vastu erand: Gilles Deleuze'i filosoofia, mille sobivust just Heinsaare loomingu vaatlemiseks märgati juba 2000. aastate keskpaigas, kui Heinsaar oli kirjanikuna alles esile kerkinud. Täpsemalt öeldes on nähtud Heinsaare proosas toimivaid ihamasinaid, mis said eesti lugejale tuttavaks Deleuze'i ja Félix Guattari raamatust „Kafka” (1975, e k 1998). Ihamasinate mõistet (pr *les machines désirantes*) kasutasid Deleuze ja Guattari vastukaaluks Jacques Lacani psühhoanalüüsist tuntud puuduse mõistele. Deleuze'i ja Guattari jaoks „[k]õik on masin. Tähtede või vikerkaare taevased masinad, mäestikumasinad” – need kõik võivad ühenduda inimese kehamasinatega, kes on näiteks läinud jalutama (Deleuze, Guattari 2017: 16).¹ Ihaldaval indiviidil pole Deleuze'i ja Guattari järgi midagi puudu, ihamasinate töö on positiivne ja produktiivne katsetamine: kas miski meeldib või mitte, töötab või mitte (Deleuze, Guattari 2017: 15–24, 48). Sellised ihamasinad töötavad risoomselt. Kui puu- ja juurekujuline protsess on Deleuze'i ja Guattari jaoks hierarhiline, lähtudes kesksest tüvest või juurest ja liikudes järjest perifeersemate, tähtsusetumate okste ja juurte poole, siis risoomsed võsud moodustavad ilma keskme ja perifeeriata võrgustiku (Deleuze, Guattari 2020: 8, 15–17). Kuna indiviid kui ihamasin on keskmata, on ka tema võime ja valmisolek metamorfoosideks selle võrra palju suurem.

Ihamasinatena on tõepoolest võimalik kirjeldada paljude Heinsaare tegelaste kulgemist alates Härira Paulist ja lõpetades Artur Sandmaniga. Ent tihti juhtub Heinsaare lugudes, et peategelane satub kohta, kus tema kui ihamasin läheb katki. Ihamasina töö eeldab teataval määral organiseeritust, ent peategelane võib läbi elada kogemusi, mida ei ole võimalik organiseerida, struktureerida, kirjeldada ega mõõta; kogemusi, mille keskne tunnus on nende puhas intensiivsus. Niisugune kogemus ei

¹ Deleuze'i ontoloogia vastandub Euroopas juba Platonist ja Aristotelesest peale domineerinud filosoofiale, kus olendite, asjade ja nähtuste olemused, identsused on primaarsed, sellal kui nendega toimuvad muutused, sündmused on sekundaarsed. Deleuze'i mõtlemises on – vastupidi – primaarne muutus, erinevus, mis sekundaarsena teataval määral hangub **suhteliselt** stabiilseteks olenditeks, asjadeks, nähtusteks. Sellest lähtuvalt ei ole ka inimene maailmast eraldi seisev stabiilne subjekt. Ta on paljusos. Muu hulgas koosneb ta paljudest eri masinatest ja on samal ajal tervikuna masin, ent ta on ka palju muid asju peale masin-olemise.

ole lihtsalt hingetõmbepaus inimese kui ihamasina töös, kuni see ennast jälle kogub ja mingis uues suunas minema paneb. See on kogemus, mida defineeribki ihamasina purunemine, misjuures see purunemine on – paradoksaalsel moel – ihaldatav. Sellist kogemust saab kirjeldada religioossena, kuid samuti ilmalikuna, miks mitte ka loominguilisena, poeetilisena – lihtsalt sügava emotsionaalse või vaimse afektina.

Okeaaniline olevik. Okeaaniline vaikus. Selle kuulatamine. Selle vaikuse esilekutsumine, selles püsida suutmine. Kui välja arvata budistlikud ja kristlikud erakmungad, üksildased merehunnid, joogid ja müstikud, pole tavainimese puhul selle kestmine kuuest tunnist kauem võimalik. Kuid tunnise vaikuse esilekutsumine, selles kuulatlevalt viibimine – seda ma suudan, see on üks osa mu identiteedist ja sellest ma ei loobu. Ei saagi loobuda. Vastasel juhul laguneks kõik. (Heinsaar 2024: 172)

Ainult siis, kui kesk vaikust viibimine on põnev, kui ma intensiivse mittemidagitegemise juurest ei kipu kuhugi mujale, mingi konkreetse tegevuse juurde, on mu olemine vaba. Ja ükskõik kui laisk ma siis ka poleks, on mu olevikuline hingeilm samal ajal okeaaniline ja intensiivne. Olen Elus. Ma Elan. Muu pole oluline. Mitte olulisem sellest tajust. (Heinsaar 2024: 184)

Niisiis näib ihamasina purunemine – „okeaaniline olevik”, „okeaaniline vaikus” – olevat Heinsaare jaoks liiga tähtis kogemus, et seda lihtsalt ignoreerida. Ent mis kogemus see niisugune on? On loomulik, et selle kogemuse mõistmise ühe võimaluse pakub samuti Gilles Deleuze. Käesolev artikkel keskendub kahele Deleuze'i mõistele: organiteta keha (pr *le corps sans organs*) ja mistahes-ruum (*l'espace quelconque*). Organiteta keha tähendab olukorda, kus indiviidi igapäevase toimimise aluseks olev sensomotoorne skeem laguneb, ning mistahes-ruum on füüsiline keskkond, milles see juhtub. Heinsaare „okeaanilise oleviku” kogemust võiks kirjeldada peategelase organiteta kehaks saamisena; seejuures on Heinsaare loomingus iseäranis olulised füüsilised keskkonnad, kus see juhtub, teisisõnu mistahes-ruumid. Mistahes-ruumide otsimine ja neis viibimine paistavad esmapilgul olevat Heinsaarele omased „eskapistid”. Artikli lõpus kirjutan, et see pole sugugi nii: tegu on praktikaga, millel on oluline ühiskonnakriitiline potentsiaal.

Heinsaar kui eskapistlik žanrikirjanik

Sõnaga *eskapism* on Heinsaare loomingut iseloomustatud algusest peale. Aeg-ajalt on selle vastu vaieldud: seda on teinud näiteks Berk Vaher artiklis „Mehis Heinsaar ühiskonnakriitilise esseistina” (2012). Kümme aastat hiljem on ta ometi pidanud resümeerima:

Iga suurte, kiirete ja pöördumatute muutuste periood äratav leppijaiski vaikset vastupanu: ära- ja endassepöördumist, kadunud aegade hõllandust, eskapismi ja eksootika-ihalust, loodumüstikat ja külaromantikat, kõduesteetikat ja tungi teispoolsusse.

XXI sajandi avakümnendite eesti kirjanduses on Mehis Heinsaar kujunenud taolise leebe trotsi üheks juhthääleks. [...] Heinsaar [on] jäänud ennekõike ilukirjanikuks, kelle vastupanuruum avaneb iduedumelust pao otsijatele ta luule ja proosa mõneti antikvaarses omailmas.

See ilm ja ta looja on olnud hellalt hoitud. Retseptisioon on püsinud valdavalt kaasaloov, innustav, andestav, puhuti harraski. (Vaher 2022: 354)

Jaanus Adamson (2010) ei ole Heinsaare loomingust leidnud vastupanuruumi ega trotsi, isegi mitte leebet: „[...] kogu oma kirjandusliku kompetentsi põhjal olen harjunud Heinsaarest mõtlema kui „turvalisest”, isegi kui ühest kõige turvalisemast prosaistist Eesti kirjanduses (ainus asi, mida Heinsaarele ääri-veeri ette on osatud heita on lihtsameelsus, lapsikus – või ma eksin?).” Seejuures võrdleb ta Heinsaare loomingut Muumitrolli-lugudega.

Võib-olla on see eskapistlik funktsionaalsus põhjus, miks Heinsaar ei kuulu nende kirjanike hulka, keda kirjandusteadlased analüüsivad või mõtestavad filosoofide, sotsiaal- või humanitaarteoreetikute abil – erinevalt näiteks Ene Mihkelsonist, Tõnu Õnnepalust, Jüri Ehvestist. Samuti ei küünita Heinsaar ise filosoofide ega teoreetikute poole – erinevalt teistest avangardistidest põlvkonnakaaslaste hulgas, nagu Erkki Luuk, Kiwa, Valdur Mikita, Anti Saar, Hasso Krull ja Mart Kangur. Nõnda käsitletaksegi Heinsaart kirjandusloolises kontekstis (nt Liiv 2007), otsitakse tema inspiratsiooniallikaid populaarteaduslikust kirjandusest (Org 2011) ning kaardistatakse Heinsaare tekstide tegevuskohtadeks olevaid geograafilisi maastikke (Velsker 2011). Heinsaare omapärane erakuproosa „lihtsalt töötab”, täidab oma ülesande, nagu žanrikirjandus traditsioonilises mõttes – kriminaal- ja ulmejutud või „naistekad” –, mis nagu ei ootakski, et tähelepanelikud lugejad ja kirjandusuurijad avastaks sealt ühiskondlike, kultuuriliste, majanduslike, metafüüsiliste vms hoovuste valguses uusi tahke.

Tõsi, aastate möödudes on aina tugevamalt kostnud kriitiline hääl, mis käsitleb soouuringute vaatepunktist naistüpaaže Heinsaare loomingus. Otsa tegi lahti Ene Tubelt (2006) oma üliõpilastööga, kus ta vaatles „Härä Pauli kodeeritud armuelu” (tema teoreetiliseks lähteks oli Barthesi „S/Z”). Jätkas Johanna Ross (2011). Kõige põhjalikumalt käsitles seda valda Piret Pöldver (2019) magistritöös „Naine ja armastus Mehis Heinsaare loomingus”; selle temaga tegelejaid on teisigi (Lepp 2017; Vaher 2022). Ent soouurimuslik vaatepunkt käsitleb uurimisobjektina Heinsaare loomingut, kuna on tundnud selles ära hoiaku, mille vastu võitlemisele niisugune vaatepunkt on pühendunud: nimelt naistegelasi objektistava suhtumise, nende kujutamise ajast ja arust stereotüüpidenä. Heinsaart käsitletakse soouurimuslikust vaatepunktist seega põhjusel, et ta ei sobi kokku nende väärtustega, mida esindavad tänapäeva sooteooriad.

Heinsaar ja risoomsed-skisoidsed ihamasinad

Vastukaaluks eeltoodule võib tuua silmatorkava erandi: Heinsaare erisuhte prantsuse filosoofi Gilles Deleuze'iga. Tema väärtustega sobib Heinsaar kokku küll, nad mõtlevad sarnasel viisil ja sarnases suunas. Deleuze'i ja Guattari „Kafka” abil lähenevad juba Heinsaare teisele raamatule „Härri Pauli kroonikad” (2001) Tartu Ülikooli semiootikatudengid Keidi Soots (2006) ja Laura Paju (2006) Silvi Salupere semiootika ajaloo kursuse raames. Epp Annus (2011: 99) on öelnud: „Saamine, metamorfoosid, pidev muutumine, suunatud ihaahelate puudumine – [...] Deleuze'i filosoofia oleks just nagu Heinsaare tekstide põhjal kirjutatud.” Annus vastandas „üleastuvat” kirjandust ja „isevoogavat” seisundikirjandust ning leidis, et üleastuv kirjandus on radikaalne meeleheite, väljapääsmatuse ja valu, surma poole olemise kirjandus – nagu Georges Bataille, Maurice Blanchot, Ervin Öunapuu, Jaan Oks –, samas kui isevoogav kirjandus on rahuliku kulgemise, passiivse nautlemise kirjandus, mille näiteks ongi Heinsaar. „Kierkegaard Heinsaart ei kõneta, Heinsaarel puudub surma ees meeleheite tsoon, ja tekst ei ketra ihademasinat, vaid jõuab otsekui iseenesest täpselt kohale, just surma sisse, ja see on natuke nukker, aga põhiliselt väga ilus. Tee surmani ei vii läbi ängi ning teiselt poolt, surm ei ole lõpp-punkt, vaid osa liikumisest.” (Annus 2011: 96) Niisiis sarnaneb Annuse vaatepunkt Vaheri ning Adamsoni eespool resümeeeritud käsitlusega Heinsaarest kui eskapistist, ent Annus peab niisugust nautlevat eskapismi deleuze'ilikuks.

Ei saa nõustuda, et Heinsaare looming oleks ainult või isegi põhiosas rahuliku nautlemise kirjandus. Vaidlemaks Annusele vastu olen varemgi (Vabar 2011: 7–8) toonud näiteks Heinsaare essee „Mikrorevolutsionääri psüühilise anatoomia pidepunkte ja iseärasusi”, mis on ülistuskõne enesehävitusele: tingimusel, et see hävitus pole siiski lõppeesmärk, vaid vormitu, voolav algolek, millele püstitada aina uusi olemise- ja individuaatsiooni (Heinsaar 2006: 62). Heinsaare „Ööpäevik 2007–2012” (2022) ning „Läbi hingemaastike. Ööpäevik 2. 2013–2014” (2024) näitavad, et kirjanik ei praelinud oma mikrorevolutsionääri manifestis tühja. Lugesdes ööpäevikute jutustaja heitlemistest masendusega, mandumise ja vananemise hirmuga, lõputu äreva kõhklemisega lähisuhetes ja nende puudumises, samuti kasiinosõltuvuse, alkoholi ja tablettidega, tekib küll soov, et ta oleks tühja praelinud; et ta oleks kas või natuke rohkem selline hubane eskapist ning tasane kulgeja, nagu kriitikud temast kirjutavad ja nagu tema looming on kohati paista lubanud, vähemasti varem.

Heinsaare looming on Annuse meelest Deleuze'i filosoofiaga kongeniaalne. „Deleuze'i-kujuline” kirjandusmudel on Annuse (2011: 100) järgi „merelaine kombel loksuv [...] sihitult olemises ringi lainetav”, see „ei manifesteerii revolutsiooni, ei ürita midagi ületada ega ümber lükata, pakub aga välja isevoogava kirjutusvälja, mis äärmustest huvitumata siiski teistsuguse kirjanduse juurde välja viib”. Ka selle täheldusega ei saa nõustuda. Öieti kõneles niisuguse – Annuse poolt Deleuze'ile omistatud – mõtteviisi vastu juba Deleuze ise oma varases suurteoses „Erinevus ja kordus” („Différence et répétition”, 1968, e k 2014), milles on oluline roll põhimistel metamorfoosidel ja revolutsioonilistel saamistel nii individuaalses kui ka ühiskondlikus plaanis. Deleuze esindab vägagi – Annuse kaudu Blanchot' sõnu kasutades –

„surma poole olemise kirjandust”, aga Deleuze käsitleb Sigmund Freudi surmaiha selles tähenduses: see on iha surra ning sündida uuesti, korduda nietzschelikus igaveses taastulekus (Deleuze 2014: 199–205): „Igavene taastulek on jaatamise vägi, aga ta jaatab kõike paljususest, erinevast ja juhusest, *välja arvatud* seda, mis allutab nad Ühele, Samale, paratamatusele [---]” (Deleuze 2014: 203). Deleuze kirjutab „kaunishingedest”, kelle jaoks kordumine, taastulek uue, erinevana on rahulik protseduur, milles kõik võiks olla rahul ja rõõmsad:

Kuid kas ei ähvarda erinevusefilosoofiat see, et ta näib olevat kaunishinge uus kuju? Just kaunishing näeb kõikjal erinevusi, kutsub üles austama, lepitama, fõdereerima erinevusi seal, kus ajalugu jätkuvalt tehakse veriste vasturääkivustega. Kaunishing käitub nagu lahinguväljale heidetud rahukohtunik, kes näeb lepitamatutes võitlustes lihtsalt „erimeelsusi”, võib-olla vääritimõistmisi. (Deleuze 2014: 103)

Deleuze'i meelest ei piisa „selleks, et siduda puhaste erinevuste armastus kaunishingega”, ka sellest, „et lihtsalt teha süda kõvaks ning osutada jaatuse ja eituse, elu ja surma, loomise ja hävitamise teada-tuntud komplementaarsusele”. Tuleb minna kaugemale ja asuda „tarvilikule hävitustööle”, nagu luuletaja, „kes räägib loova väe nimel ning on aldis kummutama kõiki kordi ja esindusi, jaatamaks Erinevust igavese taastuleku permanentse revolutsiooni tingimustes [---] Just Nietzschet võib kõige vähem pidada kaunishingeks.” (Deleuze 2014: 103–104)

[---] kui erinevus saab vastava *jaatuse* objektiks, siis nad [probleemid ja erinevus] vabastavad agressiooni ja selektsiooni väe, mis hävitab kaunishinge, röövides temalt ta identsuse ja purustades tema hea tahte. Problemaatiline ja diferentsiaalne määravad võitlusi või hävitusi, mille suhtes [---] kaunishinge soovid [on] näivusest võetud müstifikatsioonid. Simulaakrumi osaks pole olla koopia, vaid kummutada kõik koo-
piad, kummutades *samuti* ka eeskujud: igast mõttest saab agressioon. (Deleuze 2014: 15)

Hiljem Deleuze mõnevõrra mahenes, muutus mõõdukamaks, nõudmata tingimata „kõigi kordade kummutamist”, iga mõtte saamist agressiooniks ja permanentset revolutsiooni. Näiteks koos Guattariga kirjutatud raamatus „Tuhat platood” („Capitalisme et Schizophrénie 2. Mille Plateaux”, 1980) kutsusid nad üles moodustama organiteta keha² – see tähendab hävitama indiviidi toimimise aluseks oleva igapäevase organiseerituse, sensomotoorse skeemi. Ent nad pidasid vajalikuks rõhutada, et hävitustööga ei tohi liiale minna. Näiteks narkootikumide tarvitamise tulemus on enesehävituslik organiteta tühiheha, millel puudub igasugune produktiivsus. Deleuze ja Guattari (2020: 166) soovivad Henry Milleri eeskujul „jääda purju puhtast veest”, säilitada organiteta kehaks saamise teel siiski minimaalne keha organiseeritus, et hoida end alal, jääda ellu, kuna sel teel on „palju ohte, ning tuleb rakendada palju ettevaatusabinõusid” (Deleuze, Guattari 2020: 162). Niisiis osutab Deleuze siiski „jaatuse ja eituse, elu ja surma, loomise ja hävitamise teada-tuntud

² Organiteta kehast tuleb lähemalt juttu edaspidi.

komplementaarsusele”, millega ta „Erinevuses ja korduses” veel leppida ei tahtnud. See aga ei tähenda, et Deleuze'i hilisem filosoofia või kirjanduskäsitus oleks „merelaine kombel loksuv [...] sihitult olemises ringi lainetav”; selline, mis „ei manifesteeri revolutsiooni, ei ürita midagi ületada ega ümber lükata” (Annus 2011: 100).

Kui aga keerata nii Deleuze'i kui ka Heinsaare looming „kraadike kangemaks”, revolutsioonilisemaks, ohtlikumaks, ihaldavamaks, tuleb nõustuda, et põhimõtteliselt töötavad Deleuze'i ja Guattari ihamasinad nii, nagu Annus (2011: 100) kirjeldab: „Deleuze'i jaoks ulatub ihadevõrgustik igale poole ning on pidevas teisenemises, iha on viidud „molekulaarsele” tasandile”, ning Heinsaare looming sobib nendega kokku. Deleuze ja Guattari (2017: 15–17, 20) toovad sarnase risoomse ihaldamise näidetena veel J. M. R. Lenzi, Samuel Becketti, Henry Milleri ja mitmeid teisi kirjanikke.

Heinsaar on ka ise oma loomingus väljendanud huvi Deleuze'i vastu. Ta avaldas 2024. aasta septembrikuu Vikerkaares novelli „Deleuze'i maja”, milles on kirjeldatud minategelase vaimustust „Erinevuse ja korduse” eestikeelse tõlke lugemisel (novell on pühendatud selle tõlke autorile Margus Otile ja Deleuze'i-Guattari „Anti-Oidipuse” („Capitalisme et Schizophrénie 1. L'Anti-Œdipe”, 1972, e k 2017) tõlkijale Mart Kangurile). Kuuldud salapärase hääle soovitusel asub minategelane ehitama maja, mis oleks spetsiaalselt mõeldud „Erinevuse ja korduse” paremaks mõistmiseks. Maja ning sellega ühenduses olev küün tulevad labürintjad. „Erinevuse ja korduse” lugemist mainib Heinsaar (2024: 17) ka päevikus „Läbi hingemaastike”.

Organiteta keha

Deleuze'i ja Guattari „Kafka” ilmus Hasso Krulli tõlkes eesti keeles taasiseseisvunud vabariigi õrnas eas: üleminekuperioodi lõpus, 1998. aastal, kui humanitaarintelligents veel janunes uue teooria järele. Võib-olla sellepärast on „Kafka” jäänud eesti kirjandusuurijate jaoks Deleuze'i põhiliseks teoseks: kui öeldakse „Deleuze”, mõeldakse risoomi, skisoidset ihamasinat ja väikest kirjandust. Teised, palju kuulsamad ja kaalukamad Deleuze'i teosed, mis on hiljem eesti keeles ilmunud, ei ole vist enam sellist mõju avaldanud. Ent võib juhtuda, et ülalkirjeldatud Heinsaare ihamasinad ühel hetkel enam ei tööta nii ladusalt nagu Franz Kafka omad Deleuze'i ja Guattari „Kafkas”. Masinad lähevad rikki, nii et indiviidi isiksus laguneb. Või siis ihaldavad Heinsaare tekstide tegelased paradoksaalsel moel just oma masinate lagunemist. Mis siis juhtub, seda ei käsitle „Kafka”, ent käsitlevad Deleuze'i ja Guattari „Kapitalismi ja skisofreenia” sarja raamatud „Anti-Oidipus” (1973) ja „Tuhat platoonit” (1980), mille vahel ilmunud „Kafka” (1975) sisaldab nendega suurel määral sama mõistevara.

Tuntud novell „Kõhkleja Bernard” (Heinsaar 2010: 106–111) paistab olevat kujunenud üheks Heinsaare kriitikute lemmiktekstiks (Tomberg, Lipping 2006: 20–21; Tomberg 2011: 71–72; Vaher 2022: 356), võib-olla selle tuumaks oleva borgesliku, kontseptuaalse, filosoofilise metafoori seletusliku jõu tõttu. Selle novelli peategelane Bernard pole „mitte milleski kindel. Ta ei suuda otsustada millegi poolt ega vastu”

(Heinsaar 2010: 107). „Enamasti lebab Bernard oma hämara kööktoa võrkkiiges, meeliskledes pingsalt”, ent mõnikord tema ihamasin aktiveerub ja võtab mingi sihi; Bernard tõuseb otsustavalt ja asub tegutsema. Aga peagi hakkab ihamasin lagunema: „juba esimesel tänavanurgal, Oa ja Kroonuuaia ristumispunktis, jõuab kahtlus talle järele” ning Bernard ei suuda otsustada, kummale poole minna (Heinsaar 2010: 107). Mõlemad suunad tunduvad võrdselt ahvatlevad. Üleloomulikul moel juhtub, et Bernard kahestub ning läheb mõlemale poole. Lagunemine jätkub: järgmiseks seisavad ristteedel juba kaks kõhkleja Bernardit, kes omakorda kahestuvad. Nõnda on Bernardeid lõpuks kümnete kaupa.

Õigustatult võib lugeja peas tekkida küsimus: milline neist on see tõeline Bernard? See Bernardite Bernard? Ja tuleb tunnistada, et siinkirjutajalegi on see küsimus üsna raske pähkel. Ehk on olemas võimalus, et tõeline Bernard viibib nüüd kõigi linna peale jaotunud Bernardite mõttelises keskpunktis, see tähendab seal, kus teda tegelikult ei ole? Ehk meeldibki talle säärane mitteolu kõige rohkem? Või siis teine võimalus, et ta on jaotunud kõigi erisuunaliste Bernardite vahel nõnda võrdselt, et igäühes neist on ühtlasi kaheksateistkümnendik ehedat Bernardit? (Heinsaar 2010: 109–110)

Arendagem teist võimalust matemaatiliselt range lõpuni: kuna Bernard on loomult kõhkleja ning tal on maagiline võime paljuneda, et eri ihaobjektide poole püüelda, siis teoreetiliselt võiks ta lõpmatuseni paljuneda. Budistlik loogika võimaldab ontoloogilist tõlgendust, mille kohaselt olemise kõik kirjeldatavad ilmingud on võrdsed nulliga, seejuures 0 ehk „tühjus” (sanskriti *śūnya(tā)*) ei tähenda niivõrd millegi puudumist, kuivõrd tekkimise võimalust (Mäll 2003: 317). Niimoodi mõeldes on olukord, kus lõpmatu arv Bernardeid otsustab kõigi võimalike valikute kasuks, võrdne Bernardi puudumise ja valikute tegemata jätmisega. Nõnda oleks Heinsaare välja pakutud „teine võimalus” – et tõeline Bernard on kõigi jagunenud Bernardites asuvate osakeste summa – samatähenduslik esimese võimalusega, mille kohaselt tõeline Bernard on jagunenud Bernardite „mõttelises keskpunktis, see tähendab seal, kus teda tegelikult ei ole”.

Kuid novellis saab Bernardite paljunemine äkitselt lõpu, kuna raekoja kell lööb veerand viis „ja kui üks mees katkestavad kõik Bernardid oma tegemised, kuna neile meenub õhtune teejoomisaeg” (Heinsaar 2010: 111). Kõik Bernardid seavad sammud kodu poole ja sulavad taas kokku üheks Bernardiks. Väsinud, ent õnnelik Bernard läheb koju ja paneb teevee tulele. Ta püüab päeva peaaegu sõna otseses mõttes lõpututele tegemistele mõelda, „ent kummalisel kombel ei meenu talle neist muud kui üksainus lõppematu mälestus: kuidas kastani vari aeglaselt piki kollast majaseina paremale nihkub, nagu oleks mõni hiiglasuur tigu” (Heinsaar 2010: 111).

Deleuze ja Guattari (2020: 15) eelistavad ihamasinate risoomset, molekulaarset toimimist (nagu Kafka loomingus) puukujulisele, hierarhilisele, molaarsele toimimisele. Ka Kafka risoomsed ihamasinad vajavad sujuvaks tööks organiseeritult, sihipäraselt toimivat indiviidi. Aga mõnikord see indiviid tunneb end ka risoomse organiseerituse tõttu kammitsetult.

Teatavas mõttes oleks parem, kui miski ei töötaks, ei toimiks. Mitte kunagi sündida, väljuda ümbersündide rattast, mitte omada suud, mis imeb, või pärakut, mis situb. Kas masinad lähevad piisavalt rikki, kas nad lagunevad piisavalt laiali, et järele anda ja meid eimillekski muuta? [...] Ihamasinad teevad meist organismi; aga selle tootmise rüpes, tootmise enese tootmises kannatab keha, et on nõnda organiseeritud, et ta ei ole organiseeritud teisiti või et ta on ülepea organiseeritud. (Deleuze, Guattari 2017: 23)

Nii toodavad ihamasinad, mis on piisaval määral rikki läinud, mõnikord hoopis organiteta keha. Paradoksaalsel moel on iseenda purunemise põhjustamine ihamasinate töö osa: „Sest iha ihaldab *ka* surma, kuna surma täiskeha [st organiteta keha] on tema liikumatu mootor, nii nagu ta ihaldab elu, sest elu organid on *working machine*. Me ei hakka küsima, kuidas see kõik koos töötab: see küsimus ise on abstraherimise toode. Ihamasinad töötavad vaid rikki minnes, ja lähevad lakkamatult rikki.” (Deleuze, Guattari 2017: 23–24)

Heinsaare novelli algul paistabki kõhkleva Bernard olevat organiteta keha, lebedes hämaruses võrkiiges, „meeliskledes pingsalt”. Ihamasinad panevad ta ühel hetkel tööle, ta organiseerub: „Ta peseb puhtaks näo ja käed, lõikab küüned ja habeme, paneb selga oma ainsa hallvõidunud ülikonna ning väljub, kilekott näpus, tänavale” (Heinsaar 2010: 107). Ent esimesel tänavanurgal algab lagunemine, ihamasinate rikkimine ja tagasi koju jõudes, teed juues ning kastani varjule nagu hiigelsuurele teole keskendudes saab temast taas organiteta keha.

„Ööpäevikus” kirjutab Heinsaar programmisemalt:

Püüd mingit voolavat ideed või pilvjat unistust kristalliseerida – kõik probleemid saavad alguse sealt. Püüd kinnistada abstraktset iha või ulma püsivaks õnnetundeks, perekonnaks, majakeseks mere ääres, miljoni dollari vaateks aknast... Probleemid ja lakkamatud askeldused aga, mis säärase iha ja õnnetundmise kristalliseerimisega kaasnevad, võtavad kogu aja. Nõnda et uute, võimalik, et veelgi imelisemate, ettearvatute, kummalisemate uneluste ja õnneseisundite jaoks ei jää enam sugugi aega. (Heinsaar 2022: 112)

„Organiteta kehal ei puudu organid, vaid lihtsalt puudub organism, st organite teatav organiseeritus. Organiteta keha on seega defineeritud *määramatu organi* poolt, sellal kui organism on defineeritud määratud organite poolt.” (Deleuze 2004: 41) Deleuze, kes laenas selle mõiste Antonin Artaud’lt, nimetab organiteta keha munaks, mille intensiivsele pinnale saab lisada organeid, et neid sealt siis soovi korral jälle eemaldada (Deleuze 2004: 41–42; Deleuze, Guattari 2020: 149, 164). Organiteta keha on tihedalt seotud Deleuze’i ja Guattari ontoloogia keskse mõistega *konsistentsusväli*. Konsistentsusväli on väesolu (pr *le virtuel*) vald, puhaste intensiivsuste vald, mis ei ole (veel) kätte jõudnud (*l’actuel*) kehade ja nähtustena, nagu me neid igapäevaselt tajume (DeLanda 2019: 242). Organiteta keha ongi „ihaspetsiifiline konsistentsusväli” (Deleuze, Guattari 2020: 154). Ka Jaak Tomberg ja Jüri Lipping (2006: 22) on täheldanud, et keeldudes tänavanurgal tegemast valikut ühe või teise suuna kasuks,

kaldub Bernard käesolevast ruumist üle väesolevasse ruumi. Organiteta keha juurde pöördun hiljem tagasi. Praegu on tähtis, et kõhkleja Bernardi organiseerituse lagunemine juhtus talle ootamatult, ehkki mitte just vastu tahtmist, sest kui kell sai veerand viis, tõttasid kõik Bernardid koju tagasi ning sulasid seal heal meelel kokku üheks organiteta kehaks. Enamikul juhtudel, mil Heinsaare tekstides leiab aset organiteta kehaks saamine või terendab niisugune võimalus, tahab teksti pea- või minategelane tööpoolest saada organiteta kehaks. See on Heinsaare loomingu läbiv motiiv ja selles ilmneb Heinsaarele iseloomulik tendents: iha saada organiteta kehaks avaldub ruumiliselt; peategelane loodab saada organiteta kehaks kindlas kohas, sulada selle kohaga ühte või isegi selleks muunduda.

Mistahes-ruum

Ruumiliselt avalduva organiteta kehaks saamise iha hea näide on Heinsaare tekst „Luhtatulek”, kus ta kirjeldab suurt luhta Soomaal, Tohvri ja Kõpu vahel, „kust voolab läbi Raudna jõgi ja kust võib leida veel suurt rahu”:

Mõned korrad aastas satun ma selle luha juurde ja alati haarab mind siis tung minna selle luha teise otsa. [...] Et tulla sealt üle, elades ja olles seeaeg luhana endana, tai-medena, mis seal kasvavad, pilvedena, mis üle jõeniitude triivivad [...]. Ja mõnikord olengi ma tulema hakanud, olen end asutanud teele üle luha, silmis suure avaruse rahu, ent kunagi pole ma veel kohale jõudnud. Õigemini, luha teise serva olen viimaks jõudnud küll, kuid ikka kellegi teisena, mitte sellena, kellena teekonda alustasin, see tähendab luhana endana. Ikka on mind poolel teekonnal hakanud vaevama mõtted iseendast, oma minevikust või tulevikust, asjadest, mis ei puutu üldse luhta, millel pole antud hetkel tegelikult mitte mingit tähtsust. Ja mu eesmärk ületada luha enesena luhta jookseb järjekordselt luhta. (Heinsaar 2011a: 110)

Mõtted iseendast, oma minevikust või tulevikust – need on tavapärased organiseeritud ihamasinad. Heinsaare tekstides asuvad kohad, kus on lootust ihamasinate töö seisata, enamasti maal, ent vahel ka linnas. Järgnevas näites peategelasel enda organiseerituse peatamine harukordsel moel õnnestub:

Igatahes seal tänavaristil ma seisatasin, ja läites sigareti, jäin vaatama allamäge Meloni tänavat. Peale teist või kolmandat mahvi hakkas minuga midagi toimuma: jäin sellesse Meloni tänavale vaatamisse kuidagi kinni või õigemini – see vaade kasvas minu sisse nõnda, et ma ei saanud end enam õieti liigutada. See, mis mind siis korraga tabas, oli midagi absoluutse selgushetke taolist: see tänav oma õhtuselt kollakas, vanaaegses laternaalvalguses, sinakasvalge lumine tee, kahel pool tänavat olevate puude ja majade mustavad kontuurid, mõnes aknas veel hiline tuli – see ärkas minu jaoks korraga kõikide linnade linnas uinuva kõikide tänavate tänavana. Algupärase, intiimse, igavese tänavana.

Ja nõnda, seistes selle lummuse mõju sees, tajusin mõningaid asju väga selgelt, väga tõeliselt:

Esiteks, et selline tänav siin ja praegu on päriselt olemas. Teiseks, et selle vaate ja tunde meelevalda all viibides olen kaitstud kõige pealiskaudse, eksitava ja kõrvalemeelitava eest, mis meeleoluna on ju linnades enamjaolt valdav. Kolmandaks, et see tänav algas otse mu selja taga eikusagilt ja et selle teine ots suubus kolmesaja meetri kaugusel samuti eikusagile, pimedusse, kosmilisse öösse. (Heinsaar 2012a)

See „kõikide linnade linnas uinuv kõikide tänavate tänav”, kõlab taas, nagu selle oleks kirjutanud Deleuze, ja nimelt iseloomustamaks mistahes-ruumi mõistet (inglise keelde tavaliselt tõlgitud kui *any-space-whatever*).³ See mõiste on pärit Deleuze'i raamatutest „Kino 1. Liikumiskujutus” („Cinéma 1. L'image-mouvement”, 1983) ja „Kino 2. Ajakujutus” („Cinéma 2. L'image-temps”, 1985). Nende raamatute mõistestik põhineb suuresti Henri Bergsoni filosoofial, eriti tema teosel „Aine ja mälu” („Matière et mémoire”, 1896, e k 2007). Bergsoni järgi organiseerib indiviidi iga-päevast, harjumuspärasest funktsioneerimist – stiimulite saamist ja nendele reageerimist – sensomotoorne skeem, mis on indiviidi väljakujunenud taju alus (Deleuze 2009: 64).⁴ Sensomotoorse skeemi alusel tajub indiviid automaatselt teda ümbritsevat ruumi, kuhu kuuluvad näiteks kodu, kodutänav, kauplus, auto, bussipeatus, kontor jne, ning selles sisalduvaid olendeid, asju ja nähtusi. Nendele vastavalt asub inimene tegutsema: astub koduuksest välja, jalutab bussi peale või poodi vms. Ent võib juhtuda, et indiviidi sensomotoorne skeem mingil põhjusel laguneb: ta ei tunne enam teda ümbritsevaid objekte või nähtusi ära ning seetõttu ei oska ta kohe tegutsema asuda. Automaatse taju (pr *la reconnaissance automatique*) asemel hakkab

³ Paljudes allikates väidetakse, et Deleuze laenas mistahes-ruumi mõiste antropoloog Marc Augélt (1935–2023), kes on tuntud oma mittekoha (pr *non-lieu*) mõiste poolest. See väide põhineb vähemasti osalt Deleuze'i näpuveal. Mistahes-ruumi mõistet esmalt tutvustades teoses „Cinema 1” (Deleuze 1983: 154; 2009: 109) kirjutab ta, et kasutab Pascal Augé mõistet „mistahes-ruum”. Pole aga teada ühtegi inimest, kelle nimi oleks Pascal Augé ja kes oleks nii-sugust mõistet kunagi kasutanud. Sel põhjusel – ning mõistete *mistahes-ruum* ja *mittekoht pealiskaudse* sarnasuse tõttu – ongi paljud Deleuze'i lugejad ja kommentaatorid arvanud, et Deleuze pidas silmas hoopis Marc Augéd. Need kommentaatorid ilmselt pole olnud teadlikud sellest, et on olemas eksperimentaalne filmirežissöör Pascal Auger (snd 1955), kes õppis aastatel 1975–1987 Vincennes'i ülikoolis filosoofiat ja filmikunsti, kuulus muu hulgas Gilles Deleuze'i loenguid ja seminare, ning kes tõepoolest võttis niisuguse mõiste kasutusele (Rousseau, Auger 2011). See näpuviga on jäänud parandamata teose „Cinema 1” kõigis ingliskeelsetes ning mulle kättesaadavates prantsuskeelsetes kordustrükkides. Seetõttu on kinnistunud väärarusaam, et Deleuze laenas mistahes-ruumi mõiste Marc Augélt ning see tähendab sama mida mittekoht. Nii on väidetud isegi kino-raamatuid tutvustavas teoses „Deleuze and Cinema” (Bogue 2011: 80). Väärarusaam on sedavõrd kinnistunud, et nende mõistete samaväärsust on väidetud isegi juhul, kui autor on teadlik Deleuze'i veast ning asjaolust, et mõiste autor on Pascal Auger. Mõiste autoruse küsimust kõrvale jättes ning vaid nende mõistete sisule keskendudes võib lühidalt öelda, et nende samastamine või sarnastamine on ekslik; need tähistavad üsna eri asju (vt Galloway 2014: 199).

⁴ Bergson kasutas siiski mõistekuju „sensomotoorne süsteem” (pr *le système sensori-moteur*). Seda Bergsoni mõistet arendas endale vajalikus suunas edasi psühholoog Jean Piaget laste arengut puudutavates töödes, nimetades selle „sensomotoorseks skeemiks” (*un schéma sensori-moteur*). Piaget' tööde kaudu tänapäeval seda mõistet peamiselt tuntaksegi. Deleuze kasutab küll Piaget'-pärast mõistekuju, ent ei viita talle ning mõiste sisu seletus lähtub Bergsonist.

tööle tähelepanelik taju (*la reconnaissance attentive*); indiviid enam ei tegutse, vaid pigem vaatleb ja kuulab ümbrust, kogedes afektiivselt puhtmeelelisi, optilisi ja helilisi olukordi (*les situations optiques et sonores*; Deleuze 2009: 109–122, 2010: 44). Keskkonda, kus sensomotoorne skeem ei hakka tööle ja kus leiab aset optiliste ja heliliste olukordade kogemine ning organiseerimatu, afektiivne seostamine oma mälestuste ja kujutlustega, nimetabki Deleuze mistahes-ruumiks. Sensomotoorse skeemi tõrge võib tekkida põhjusel, et indiviid on sattunud uudsesse ja harjumatusse keskkonda, samuti mingi vaimse või psüühilise vapustuse tagajärjel, mille tulemusena muutub varem harilikuna tajutud keskkond mistahes-ruumiks. Deleuze (2009: 109) rõhutab, et mistahes-ruum „ei ole abstraktne universaal kõigil aegadel kõigis kohtades. See on täiesti ainuline ruum”. Kuna see mõiste on Deleuze’il välja töötatud kinoraamatutes, toob ta näiteid peamiselt filmidest. Üks neist on Michelangelo Antonioni film „Päikesevarjutus” („L’Eclisse”, 1962), milles peategelanna satub väärt-paberibörsi hoonesse, kus aina eksalteeritumaks muutuva ostu-müügitegevuse sisu ja mõte jääb talle tabamatuks, ent sellega kaasnev karjumine ning žestikuleerimine matab ta enda alla ning mõjub raputavalt. Samuti on kogu Antonioni looming enne-kõike tuntud tühjade maastike poolest, mida võib käsitleda mistahes-ruumidena – näiteks tööstusliku tühermaa motiiv filmis „Punane kõrb” („Il deserto rosso”, 1964) ja kõrbe motiiv filmides „Zabriskie Point” (1970) ja „Elukutse: reporter” („Professione: Reporter”, 1975).

Erinevalt organiteta kehast on mistahes-ruum rahvusvaheliselt võrdlemisi vähetuntud Deleuze’i mõiste. Mõningal määral on seda kasutatud filmiuuringutes, kuid väljaspool seda valda ülivähe. Kirjanduses on Deleuze (1998) rakendanud seda Beckett’i käsitlemisel. Kuid Deleuze’i jaoks ei olnud see üksnes kirjandus- ja kinospetsiifiline mõiste, vaid fenomen, mis iseloomustas tema kaasaegset (või lähiajaloolist) Euroopa materiaalist tegelikkust ning mis õigupoolest peegeldab epistemoloogilist muutust Kanti-järgses filosoofias:

Sajandite jooksul kreeklastest Kantini toimus filosoofias pööre: aja allutamine liikumisele pöörati ümber, aeg ei ole enam tavapärase liikumise mõõtevahend, ta ilmneb aina enam iseendana ja loob paradoksaalseid liikumisi. Aeg on liigestest lahti: Hamleti sõnad tähendavad, et aeg ei ole enam allutatud liikumisele, vaid liikumine ajale. Võib öelda, et kino on oma vallas ning kiirendatud tingimustes läbi teinud sama kogemuse, sama ümberpööramise. Nõndanimetatud klassikalise kino liikumiskujutis andis sõjajärgsel perioodil teed otsesele ajakujutisele. [...] Miks võtta pöördepunktiks just Teine maailmasõda? Fakt on, et sõjajärgsel perioodil on Euroopas oluliselt sagenenud niisugused olukorrad, kus me enam ei oska kuidagi reageerida, kohtades, mida me ei oska kirjeldada. Need on „mistahes-ruumid”, mahajäetud, ent asustatud: tühjalt seisvad laohooned, jäätmaad, linnad, mida parajasti lammutatakse või ehitatakse ümber. Ja nendes mistahes-ruumides kerkis esile uus liik karaktereid, kes olid iselaadsed mutandid: nad pigem nägid kui tegutsesid, nad olid tunnistajad [*seers*]. Näiteks Rossellini suur triloogia, „Euroopa ’51”, „Stromboli”, „Saksamaa aastal null”: laps hävitatud linnas, võõramaalasest naine saarel, kodanlasnaine, kes hakkab „nägema”, mis tema ümber toimub. Olukorrad võivad olla ekstreemsed või vastupidi, banaalselt

igapäevased, või mõlemat korraga, ent see, mis laguneb või vähemalt kaotab oma positsiooni, on sensomotoorne skeem, mis moodustas vana kino tegevuskujutise. Ja tänu sensomotoorsete ühenduste lõdvenemisele on aeg – „pisut aega tema puhtal kujul”⁵ – see, mis tõuseb ekraanil esile. (Deleuze 2010: xi)

Deleuze'il oli kombeks igas oma suuremas kirjatöös välja töötada uus mõistestik, mitte täpsustada raamatust raamatusse sama mõistestikku. Seevastu Deleuze'i üldises mõtlemisviisis kogu ta karjääri vältel põhimõttelisi pöördpunkte ei esine (Hermann 2009: 731). Nõnda on Deleuze'i eri teoste mõistestikud samalaadsed ja mööndustega saab neid omavahel vastavusse seada (seda on teinud näiteks DeLanda 2019: 240–274). Ka mistahes-ruumi mõistet on nähtud organiteta kehaga ühtelangevana; Deleuze'i-uurija Ian Buchanan (2006: 136) on neid lausa sünonüümsena käsitlenud. Tõepoolest, kui indiviidi sensomotoorne skeem laguneb ja moodustub organiteta keha, ähmastub piir selle keha ja tema keskkonna – mistahes-ruumi – vahel. Ent üldjuhul see piir täiel määral siiski ei kao, mingi subjektiivsus tuleb säilitada, vastasel juhul ongi tulemuseks olukord, mille eest Deleuze ja Guattari (2020: 162) hoiatasid: organiteta keha asemel on eimillegi keha, puhas enesehävitus, surm. Kui „Luhtatuleku” minategelane üritab luhana ületada luhta, säilib ikkagi see „mina”, kes seda üritab, ning säilib isegi siis, kui ületamine peaks kunagi teoks saama. Niisiis pole mistahes-ruum ja organiteta keha päris sünonüümid: mistahes-ruum on organiteta keha füüsiline keskkond, kus organiteta kehaks saamine on tavalisest lihtsam või mis on selleks lausa loodud. Katsudes seletada organiteta keha mõistet mistahes-ruumi kontekstis, võib öelda, et organiteta keha on indiviid, kelle sensomotoorne skeem on lagunenu.

Organiteta keha ja mistahes-ruumi saab kasutada teineteist täiendavate mõistetenäidetena siiski vaid teatud piirini. Organiteta keha mõiste peamine eesmärk näib olevat moodustada organiseerituse vastand. Sellisena on organiteta keha eesmärk iseeneses, millest edasi Deleuze ja Guattari ei soovi minna, ehkki peavad edasiminekut võimalikuks: „[---] tootmise enese tootmises kannatab keha, et on nõnda organiseeritud, **et ta ei ole organiseeritud teisiti** või et ta on ülepea organiseeritud” (Deleuze, Guattari 2017: 23; minu rõhutus – S. V.). Seevastu kino-raamatutes ei vastanduta mis tahes tüüpi organiseeritusele. Sensomotoorse skeemi lagunemisel mistahes-ruumis tajutud afektiivsed optilised ja helilised olukorrad on alles alguspunkt, millele on võimalik ehitada uusi, vägagi keerukalt organiseeritud ümbritseva tajumise ja sellele reageerimise viise – ainult et see organiseerimine ei toimu enam sensomotoorse, vaid muude skeemide alustel (Deleuze, Guattari 2017: 273–275), mis hõlmavad tegelikke ja kujuteldavaid minevikulademeid (Deleuze toob näiteks Alain Resnais' filmid), mälestuste ümber moodustuvaid ajakristalle (Federico Fellini filmid), alternatiivseid olevikke (Alain Robbe-Grillet' looming), eri karakterite, neid kehastavate näitlejate, filmivaatajate ja režissööri vaatepunktide põimumist (Jean-Luc Godardi filmid), määratlematut väljaspoolsust (Pier Paolo Pasolini ja Carl Theodor Dreyeri filmid) jne (Deleuze 2010: 88–92, 116–125, 131–134, 174–188). Seega aitab organiteta keha

⁵ Väljend on pärit Marcel Prousti romaanisarja „Kadunud aega otsimas” viimasest osast „Taasleitud aeg” (Proust 2021: 234).

mõiste mistahes-ruumi selgitada ja täpsustada vaid juhul, kui võtta arvesse, et organiteta kehaks saamine **ei pruugi olla** mistahes-ruumi kontekstis eesmärk iseeneses, nagu see on raamatutes „Anti-Oidipus”, „Tuhat platood” ja „Francis Bacon” (1981), vaid **võib olla** pelk potentsiaalne alus seisund, millele on võimalik moodustada keha uusi, sensomotoorsest skeemist vabasid organiseeritusi. Ent mistahes-ruum siiski **võib olla** eesmärk iseeneses nagu ka organiteta keha – ning Mehis Heinsaare loomingu tervikus ongi. Mistahes-ruum on Heinsaare absoluutne eesmärk; ta ei taha sealt minna kuskile edasi.

Heinsaare mistahes-ruumid välis- ja siseilmas

Torkab silma, et organiteta kehaks saamist ja mistahes-ruume leidub rohkem Heinsaare esseistlikes, mälestuslikes, päevikutekstides ja luuletustes. Fiktionaalsed novellid ja romaanid on vahest rohkem pühendatud organiseeritud ihamasinate toimimisele. Ülaltoodud kolmest näitest – „Luhtatulek”, tekst Meloni tänavast ja „Kõhkleja Bernard” – on vaid viimane fiktsioon. Päevikutes on mistahes-ruum üks Heinsaare kinnismotiive, et mitte öelda -ideid. Näiteks kirjeldab Heinsaar oma ihamasinate kokkujooksmist:

Vahel on nii, et koputa ja mangu või pool päeva Päeva ukse taga, poe või meelita, palju tahad, külmata nagu kerjus seal – ikka ei lasta sisse. [---]

Olin täna esimestel tundidel väsinud seisundis. Hommikut alustasin kohvi ja Bergsoniga. Kui katsusin siis sel kombel Päeva uksest sisse trügida, tundsin, et jalg on teisel pool ust vastas, ei lasta. [---]

Jõudes viimaks mere äärde ja vaadates kaldakive, laineid ja saart silmapiiril, tundsin vaid suurt väsimust, ei muud... Vilsandi saar, tuletorn, meri ja kõik muu – see täitis mind tülipimusega. (Heinsaar 2022: 21–22)

Seejärel võtab minajutustaja nõuks saada organiteta kehaks ning koht, mis enne oli täiesti harjumuspärane sensomotoorse organiseerituse koht, muutub mistahes-ruumiks:

Siis, endast ja kõigest tüdinuna, löin käega ja otsustasin minna, kuhu jalad viivad, mõtlemata enam millelegi. Lasin väsinud jalgadel kanda end piki mereranda, vaatasin üht laidu, kus oli määnd, kadakad ja tohutu palju kajakaid [---] – kõik klappis selles vaates kuidagi äkki, kõik oli kohal, siin. Ja pärast seda... Iga kadakas, mida vaatasin, iga pilv [---], lambad, kaugus ja meri kadakate kohal – kõik muutus ühtäkki suursuguseks, tantsivaks ja värelevaks, ihu valdas tohutu kergus. Ja ma sain aru, et Päev on mind tagaukse kaudu sisse lasknud. (Heinsaar 2022: 22)

Äsja toodud näide, samuti Soomaa luht ja Meloni tänav, nagu ka kõik Deleuze'i filminäited sisaldavad mistahes-ruume, mis on nende teoste maailmades tegelikud, peategelast ümbritsevad füüsilised keskkonnad. Heinsaare loomingus on üldse

oluline roll füüsilistel kohtadel, olgu need siis mistahes-ruumid või mitte: kõiksugu korterid, majad, pööningud ja keldrid, luhad, rannad, tihnikud, kõrbed ja mered. Ühtlasi on Heinsaare sagedane esteetiline võte siseilma, inimese „hinge” kujutamine füüsilise keskkonnana. Tuntud näide on Heinsaare esimene romaan „Artur Sandmani lugu ehk Teekond iseenda teise otsa” (2005), kus pealkirjas mainitud „iseennast” tulebki mõista sürreaalsete avarate maastikena, kus peategelane asub rändama. Näiteid võiks tuua veel palju: Endel Lippmaa külastamas metsatihnikut oma paremas ajupoolkeras, Härra Paul avastamas Teadmatuse Akadeemiat enda seest, Insener Paavel juhatamas daami enda sees olevasse armastuse eesõue jne. Heinsaare päevikutes on taolisi sisemaastikke, -koobastikke ja -tubastikke kujutatud plejaadide kaupa. Päeviku pealkirja „Läbi hingemaastike” tuleb seega mõista otsesemas tähenduses kui harilikult. Üks levinud sisekeskkond, hinge arhitektuurne väljendus, mida päevikutes ohtralt varieeritakse, on „inimloss”, mis enamikul juhtudel asub maa all.

Hingemaastike füüsiliste keskkondadena kujutamise tulemus on „siseilma” ja tekstis esitatud maailmas väliste, materiaalsete keskkondade segunemine, mis võib toimuda kahel vastassuunalisel viisil: kas asub sisemaastik domineerima välismaastiku üle või välismaastik sisemaastiku üle. Esimesel juhul muudetakse välised maastikud sisemaastikeks: aset leiab peategelase valgumine üle kogu ilmamaa. See tähendab, et isegi paljud keskkonnad, mis denotatiivselt ei ole kujutatud peategelase sisemaastikuna, on ometi tema siseilma metafoorsed peegeldused. Näiteks jutustuse „Ülikond” peategelane, andekas, aga elus halvasti toimetulev kunstnik, satub Tartu Ümarlaura baari tagauksest labürinti, milles tegutsev deemonlik rätsep on nõus kunstniku naha maha nülgi ja talle uue õmblema, nii et kunstnik saaks uue identiteedi: rõõmus ja edukas disainer ja pereisa. Vaadelda seda põrgulikku labürinti ja sealseid veriseid võitlusi identiteedi pärast peategelase siseheitlustena – see pole ainuke võimalus „Ülikonda” mõista, kuid ilmselt esimesena pähetulev ja täiesti mõistlik võimalus. Samuti on välismaastike sisemaastikeks muutmise näide varases jutustuses „1976” peategelasele külla saabuv personifitseerunud Ohhoota meri, kes oma melanhoolses otsustusvõimetuses peegeldab peategelast ennast (Heinsaar 2001: 125–128).

Nii võib tekkida mulje, et Heinsaare tekstides polegi väljaspooldsust, et tema protagonistid tegelevad ainult iseendaga. Tõepoolest, kõik nad on võrdlemisi ühesugused üksildasevõitu mehed; tema tekstides ei ole eriti palju teisi või teistsuguseid inimesi, või kui on, siis on nood, nagu naiste puhul juba mainitud, trafaretsed karakterid (Pöldver 2019). Sõna *üksindus* kordub Heinsaare ööpäevikutes mantrana: „Üksindus, vaimselt tugeva üksinduse kasvatamine on nagu aiandus. Vaimu aed.” (Heinsaar 2024: 204) Kuid välis- ja sisemaastike segunemine võib toimuda, nagu öeldud, ka teisel, vastassuunalisel viisil, mille käigus välismaastikud asuvad domineerima sisemaastike üle. Näiteks novelli „Kuusteist vaikuse aastat” kulminatsioonis paiskuvad kõrtsis viibivast vaikivast peategelasest füüsiliselt välja Soomaa ning Raudna jõge ümbritsevad maastikud, mis olid temasse kogunenud nende maastike keskel veedetud aastate jooksul (Heinsaar 2012b: 195). Heinsaare sisemaastikud pole kunagi vaid allegoorilised abstraktsioonid, need on saanud inspiratsiooni tegelikest

maastikest ning peegeldavad peategelase iha nende maastike järele, nii nagu ihaldati luhaks saada ja Meloni tänavat. Heinsaare tõeline väljaspoolekus on füüsilistes kesk-kondades, ning see egost väljapoole liikumine iseloomustab Heinsaare maastikest just tema mistahes-ruume:

On teatav reaalsuse kokkuleppeline, kommunikatiivne mõõde, mida nimetan tinglikult olevikuks ruudus ja milles on tervislikum püsida. Kuid on olemas ka sellest seespoolsem, süvatunnetuslikult intensiivne siseilma välisilm, mida nimetan tinglikult olevikuks kuubis.

See olevik kuubis on nagu laas, metsik, imeliselt ohtlik laas täis kiskjate hääli, haruldasi orhideid ja sinirästaid, kelle alamliike ei leidu kusagil mujal ja kelle õrn laul ajab meeled rõomust hulluks. Selle viljaka laane olevikuline eksistents ja õitsemine moodustub minu kui kuulataja ja olemise ühise tööna. See ajalaas eksisteerib siin ja praegu. See on veel üks olevik kesk olevikku, veel üks leib leivas, veel üks õhk õhus. See on teatav fenomenaalne intensiivsus, kus inimene iseendas viibib alguses üksi, siis aga korraga enam mitte sugugi üksi, vaid kõiksusega koos. (Heinsaar 2022: 54)

Seega ei ole põhjust teha peent eristust tegelase hingemaastikes ning tegelasest väljas olevate mistahes-ruumide vahel. Ent eespool sai korrigeeritud Ian Buchanani väidet, mille kohaselt organiteta keha on samatähenduslik mistahes-ruumiga: väitsin, et organiteta keha on teatav tajumise ja toimimise viis, mistahes-ruum selle taju- ja toimeviisi keskkond, miljö. Aga kui nii indiviid kui ka miljö asuvad ühes kohas: selle indiviidi „sees”, kuskil „inimlossis” – kas ei ole see siis organiteta keha ja mistahes-ruumi ühtelangemise erandlik näide? Ei ole. Kui mistahes-ruum paigutatakse tekstis peategelase „siseilma”, „hinge”, „pähe” vms, muundub too peategelane samal hetkel väikseks mehikeseks, et saada organiteta kehaks seal iseenda siseilmas, jätkates peategelaseks olemist samal viisil kui tekstides, mille tegevuspaik on „välisilmas”. Ka kõigil neil lõputuil sisemaastikel ja inimlossi tubastikes rändajal on sensomotoorne skeem, mis ühel hetkel võib hakata lagunema. Piir indiviidi ja miljö vahel jääb kehtima:

Sa oled *keegi*. Su seesmuses moodustub mingi kogum omadusi. Saatus, iseloomu-omadused, aeg, kuhu sünnid, see moodustab mingi mustri. [...] NÄED ühest otsast, et kõik on stabiilne, kindel. Aga EI NÄE, et teisest otsast, alt, kõik juba omakorda hajub, ähmastub, pudeneb koost nagu augustikuine rünpilv. Vundament küll justkui on, aga seesmus – sisetoad, keldrid, pööningud, sahvrid, koridoriaistingud – vahetavad aina vormi, muutuvad hajusaiks, kombatamatuiks, viirastuslikeks, võtavad uue ja ehmatava kuju.

Pea meeles, et sa oled kohal ja eneses ainult kusagil *vahepeal*: see on nagu seismine stepirohus kahe asula vahel – üleminekuseisund ühest asulast teise. Olla kohal sealsamas rohtmaal, puutumata külge mitte ühelegi sajabrotsendilisele tunde (õnn, armastus, üksindus, kodu). See on hõljuja tunne. Selle tunde nimi on poolelioleku kohalolek. (Heinsaar 2022: 29)

Avatud ja suletud mistahes-ruumid

Deleuze ja Guattari eristasid organiteta täiskeha ja organiteta tühikeha. Kui tühikeha on ülalkirjeldatud „eimillegi keha”, enesehävituse keha, narkosõitlase organiteta keha (Deleuze, Guattari 2020: 160, 162), siis täiskeha on produktiivne organiteta keha, kes suudab end säilitada, ühenduda konsistentsusväljaga (Deleuze, Guattari 2020: 157–158). Organiteta täiskeha toidab vaimu; see võimaldab leida uusi loomingu- ja lahendusi ja väljapääse mis tahes elualal organiseerunud maailmas, kuhu organiteta keha peab tahes-tahtmata varem või hiljem tagasi pöörduma. Analoogselt täis ja tühjast mistahes-ruumidest rääkida ei saa, sest tühi mistahes-ruum tähendab midagi muud: see on Deleuze'i järgi lihtsalt seda tüüpi mistahes-ruum, mis on tühi maastik, näiteks Antonioni „Punases kõrbes”, vastandina katkenud ühenduste mistahes-ruumile, mis võib olla vägagi olendeid, asju ja sündmusi täis füüsilises ruumis, nagu börsi kauplemissaal Antonioni „Päikesearjutuses” (Deleuze 2009: 119–120). Kuivõrd organiteta täiskeha iseloomustas ühendus konsistentsusväljaga ning tühikeha eraldatus sellest, võiks analoogia põhjal kõneleda avatud ja suletud mistahes-ruumidest – ka avatud mistahes-ruum on konsistentsusvälja osa, ja suletud mistahes-ruum ei ole.

Heinsaar nimetab avatud mistahes-ruumi mitmesuguste nimedega: Ime (Heinsaar 2022: 47–48, 86), muutumise ime (2022: 93, 99), olevik kuubis (2022: 54), poolleioleku kohalolek (2022: 29), okeaaniline olevik ja okeaaniline vaikus (2024: 172), olevikuline olemine (2024: 183), autentne olemine siin ja praegu (2024: 129), tõelise tundmuse välu (2024: 34, 43), Isikliku Jõu seisund (2024: 172), kohalolu, miski (2022: 79–80, 2024: 36, 43). Päevikutes püüdleb ta nende poole läbivalt. Seevastu leidub tema loomingus suletud mistahes-ruume:

Järgnevatel aastatel hakkas A. hinges arenema lageraba – suur, õõtsuva pinnasega maa-ala harvade igerike mändidega, sookailudega, jõhvikatega, kus suuremat elu pole... Vaid kummaliselt hõljuvad mälestused laugaste kohal, mis meelitavad virvutledena ligi rabasse eksinut, eksitavad uttu, narrivad teda, kuni kukutavad vette. A. ise on see eksinu. Päevade viisi võib ta hõljuda vaikse uppujana laukais, musttumedate ahvenate, konnade, veealuste ojade vahel, kahepaiksena, pungsilmsena püsida sooja, pruunkollase vee all. (Heinsaar 2022: 99)

Kirjanik teeb vahet avatud ja suletud mistahes-ruumidel:

Piisab mõnetunnisest õhtuse linnaga kaasa minemisest, viietunnisest istumisest kõrtsis või ruletilaua taga, kui juba kaobki mu jõuline, selgeltnägev tajumus, paat läheb hingejõel kummuli ja ma leian end sumpamas vähese pinnaseveega sügavas jõemudas. Tundub, et seal meeldib mulle miskipärast rohkem kui mägedes või köiel või päikeselisel tasandikul käimine. Võib-olla seepärast, et jõemudas sumbates pole rohkem kuhugi langeda, ei pea kartma kõrgust, ei teki nõõri mööda oru kohal kõndimise peapööritust.

Rühin jõemudas edasi [---] Õnneks paistab teise päeva õhtul eespool üks küla. [---] Sompus ja soe, ilma päikeseta ilm on seal. Inimesed käivad ringi hallides üripides, vegeteerivad ja ümisedavad vaikselt. (Heinsaar 2022: 109)

Mehis Heinsaare mistahes-ruumide ühiskonnakriitiline potentsiaal

Kirjutasin alaosas „Heinsaare mistahes-ruumid välis- ja siseilmas”, et ehkki Heinsaar tegeleb lakkamatult oma hingemaastikega ja püüdleb üksinduse poole, ei saa öelda, et tema looming on jäägitult enesekeskne: Heinsaare väljaspoolsus, tema filosoofilises mõttes Teine seisneb teda ümbritsevates füüsilistes keskkondades. Kas sellest peaks järeldama, et teine inimene või inimgrupp temasse ei puutu?

Juba alates Heinsaare esimestest juttudest, mis ilmusid jutukogus „Vanameeste näppaja”, võib tema loomingu põhjal visandada kaks teineteisele vastanduvat eluviisi. Ühte iseloomustab kodanlik perekonnaelu, mis on väsitav ja igav, ning vasaku, ratsionaalse ajupoolkera domineerimine, üldiselt ka linn, linnaelu. Teise eluviisi juurde kuulub üksindus, intensiivne tegelemine loominguga, parema ajupoolkera domineerimine, teadvustamatus, rändamine, maade ja paikade avastamine, loodus ja maakohad. Ka naistegelased eristuvad teravalt, kuuludes kas praktilise argipäeva või stiihilise ja loova elu juurde – viimasel juhul on naine inspireeriv loodusjõud, klassikaline muusa. Nende kahe eluviisi vastuolu on Heinsaarel intensiivne ja lepitamatu, ta kogu aeg rahutult tegeleb sellega, aga vastuolu olemus ei muutu, see ei arene edasi, sest Heinsaare loomingus ei ole ruumi kompromissideks, sünteesideks ega võimaluseks eluviise hoopis teistel alustel kujundada, visandada või eristada. Seejuures torkab silma, et Heinsaar ei ole väikekodanliku pereelu vastane, ta ei leia, et see oleks väär. Ta isegi imetleb seda. Lihtsalt ta on otsustanud, et see ei ole tema jaoks, ehkki ta pöördub selle küsimuse juurde lakkamatult tagasi.

Niisiis on Heinsaar pigem väikekodanliku perekonna(elu) suhtes kriitiline, ehkki see kriitika on ambivalentne ega ole nii sirgjooneline kui näiteks Uku Masingul. Aga ei saa öelda, et ühiskondlik tasand Heinsaare kriitilises hoiakus puudub. 2009. aastal pidas Heinsaar loengu, kus ta meenutas oma elu 1990. aastate Tartus enne tuntud kirjanikuks saamist. Ta kirjeldas oma sõprade kortereid, kus valitseb teistsugune, „mütoloogiline” aeg. See aeg on vaenujalal ümbritseva tavapärase ajaga, mis „voolab hästi intensiivselt ja ründavalt. Aeg kutsub välja. Ta on väljakutsuv aeg. Iga päev tuleb olla vormis, tuba peab olema korras. Iga päev sa pead olema valmis lahinguks. [---] Supilinasena võin seda nimetada näiteks Tallinna ajaks või kapitalistlikuks ajaks.” (Heinsaar 2011b: 21–22) Tulles tagasi Heinsaare kahe eluviisi juurde: kehtiva ühiskondliku korra, milleks on kapitalism, võib üsna kõhklematult sobitada esimese eluviisiga, kus on ees ootamas vasak ajupoolkera, hall argipäev ja väikekodanlik pereelu, millega Heinsaar oma loomingus heitleb.

Heinsaart on edukalt võimalik ühiskonnakriitilises võtmes lugeda, ning nagu artikli alguses viidatud, on seda ka tehtud (nt Vaher 2012). Vaheri (2012: 79) põhjaliku

artikli kohaselt mässab Heinsaar „[ü]sna tüüpilise romantikuna [---] tehnoloogilise progressi, edurallis kiirenenud aja ja infoühiskonna vastu”.

Kuidas on selle mässuga seotud Deleuze'i mistahes-ruumid? Kas ei tähenda mistahes-ruumide otsimine ja leidmine endiselt pigem järjekordset viisi viljeleda eskapismi, põgeneda progressi, kapitalismi ja väikekodanluse eest? Deleuze nii ei arva, ta peab mistahes-ruumis viibimist emantsipeerivaks kogemuseks nii indivi-duaalsel kui ka ühiskondlikul tasandil. Ta vaidleb vastu marxistlikele filmiuurijatele, kes kritiseerisid eelnimetatud Itaalia neorealismlikke ja Prantsuse uue laine filme, kus tegelaste sensomotoorne skeem laguneb, selle eest, et need filmid ühes peategelasega on „passiivsed, negatiivsed, kodanlikud, neurootilised ja marginaalsed”. Selle asemel et midagi olukorra parandamiseks teha, midagi muuta, on need karakterid marxistlike kriitikute sõnul andunud „segastele nägemustele”. (Deleuze 2010: 18–19) Deleuze leiab, et just sensomotoorsete ühenduste nõrkus on suuteline vallandama tohutud jõud, mis toovad kaasa etableerunud struktuuride lagunemise. Näiteks on Jacques Rivette'i filmi „Pont du Nord” ühel peategelasel oraakellik, mutantlik võime tunda tänaval ära maailma orjastada tahtva salaorganisatsiooni liikmeid. Taoline uus karakteritüüp saab võimalikuks, „kuna see, mis nendega juhtub, ei kuulu neile ja ainult osaliselt huvitab neid” (Deleuze 2010: 19). Niisiis pole mistahes-ruum sugugi negatiivne ega soovimatu ümbrus: see on ruum, kust saab võrsuda uus, repressiivsest sensomotoorsest skeemist vaba maailmataju.

Heinsaare novellis „Idioodi elu” on edukal köögikappide disaineril Vello Linnul tema vähestel vabadel hetkedel veider salaharrastus:

Rutakal sammul, silmis isemoodi sära, kiirustas Vello Lind neil tundidel pooljoostes bussijaama, istus mõnele maakonnaliinile ja sõitis kümmekond kilomeetrit linnast välja Kärknasse, Kõrvekülla või Äksi, kuid veel sagedamini Tabivere rohtukasvanud prügimäele. Seal vallandas ta endas kõik tagasihoitu. Vaikse naudinguga asus mees uudistama minemavisatud radiaatoreid, triikraudu ja vanu ajakirju, sirutas end hallitanud kaltsude vahel mõnuga välja, vaatas, kuis rott tirib rämpsuga oma urguga, ja röökis vareste kraaksumisele ennastunustavalt kaasa. Kui aega nii palju ei olnud, leppis Vello ka sellega, et sai pooleks tunniks varjuda mõne kesklinna maja hämarasse koridori, uurida seal kägaral maas mosaiikkividest laotud põrandamustrit, lugeda postkastidelt võõraid nimesid või vaadata läbi tolmuste pööninguakende eikuhugi. [---]

Sääraselt retkelt naases Vello Lind alati heatujulisena [---] öö saabudes istus aga töölaua taha, asudes projekteerima hoopis teistsugust, alles kusagil kaugemas tulevikus kasutusele tulevat mööblit. Nois kiiruga valmis visandatud toolides, laudades ja kappides oli midagi nii suurejoonelist ja uut, midagi nii kummalist, et mees nood joonised peale valmimist kohe sügavale sahtlipõhja peitis, justkui kartes kellegi kurja silma. (Heinsaar 2013: 138, 140)

Ent miski ei takistanuks toolide, laudade ja kappide asemel Vello Linnul visandada midagi muud, näiteks uue poliitilise liikumise programmi. „Miski ei ole tavaline. Miski ei ole igapäevane.” (Heinsaar 2022: 72)

Käesolevat artiklit lugedes võiks organiteta kehaks saamist esmapilgul pidada iseäralikuks kehalis-vaimseks kogemuseks, mis on iseloomulik just Heinsaare tegelaskujudele ja mis kaasaegses ühiskonnas erilisi resonantse ei tekita. Ka Heinsaar (2024: 172) ise arvab, et okeaanilist vaikust oskavad kuulatada „budistlikud ja kristlikud erakmunga, üksildased merehunnid, joogid ja müstikud”. Võib ent täheldada, et organiteta kehaks saamine mistahes-ruumides on ka Heinsaare kaasaegsete kunstnike ja kirjanike hulgas mõningal määral levinud. Tartus aastatel 2006–2011 tegutsenud kunsti- ja kirjandusrühmituse eksp liikmed Erkki Luuk, c: (Tanel Rander) ja Martiini tegelesid näiteks samuti mistahes-ruumide otsimisega oma mastaapse „Tammeöö”⁶ projekti raames. Nemadki nimetasid – mitte just üleliia tõsiselt – oma projekti religiooniks (Vabar 2025a). Samuti on mistahes-ruumide otsimisena kirjeldatavad mitmed praktikad Valdur Mikita raamatutes „Metsik lingvistika” (2008), „Lingvistiline mets” (2013) ja muudes teostes (Vabar 2025b). Mistahes-ruumide leidmine ja loomine paistab seega tänapäeva vaimuga mingil kombel kokku kõlavat. Millisel kombel, vajaks lähemat uurimist.

Kokkuvõte

Mehis Heinsaare loomingu korduv kõrvutamine Gilles Deleuze'i filosoofiaga nii Heinsaare enda kui ka mõne tema kriitiku poolt näitab, et see võrdlemine pole lihtsalt spekulatiivne mõtteharjutus, ning annab tunnistust mõtte- ja tajumustrite sügavast sugulusest. See sugulus võimaldab luua vastukaalu narratiivile, mis on kinnistunud domineeriva Heinsaare-kuvandina ja mille kohaselt pakub Heinsaar oma loominguga hubase, muinasjutulise ja pisut vanaaegse alternatiivse reaalsuse halli, hiliskapitalistliku, väikekodanliku argipäeva kõrvale. Deleuze'i ja Guattari raamatust „Kafka” tuntud ihamasinate mõiste võimaldab vaadata Heinsaare protagoniste märksa dünaamilisematena ja tänapäevaga haakuvatena. Kuid tihti leiavad Heinsaare tegelased – nii kogemata kui ka sihilikult – end olukordadest, kus ihamasinad lähevad sel määral katki, et tegelaste sensomotoorne skeem laguneb. Niisugune olukord näib eriti „Ööpäevikute” valguses olevat Heinsaare jaoks keskse tähtsusega. Käesolev artikkel näitas, et sellist olukorda saab kirjeldada Deleuze'i (ning Antonin Artaud'i) mõistet kasutades organiteta kehana.

Heinsaare jaoks on iseäranis olulised füüsilised keskkonnad, kus leiab aset sensomotoorse skeemi lagunemine: Deleuze nimetab neid keskkondi mistahes-ruumideks. Seejuures ei ole Heinsaarel erilist vahet, kas mistahes-ruumid asuvad tekstimaailmas peategelasest väljaspool, füüsilises keskkonnas, või tema sees – „hingemaastikes”. Heinsaare tekstides leiab aset füüsiliste keskkondade ja siseilmade segunemine, mis tõmbab endaga kaasa ka mistahes-ruumid. Organiteta täiskehade ja tühikehadega analoogselt võib eristada avatud mistahes-ruume, mis on vaimu toitvad, inspireerivad seisundid, ning suletud mistahes-ruume, kus valitsevad

⁶ „Tammeöö” hõlmas mitmeid näitusi, performanseid ja happeninge, ent tagantjärele on vahest kõige parem sissevaade sellesse projekti Luugi ja c: raamat „Tammeöö” (2012). Vt ka Linda-Mari Väli (2013) arvustust sellele teosele.

depressioon, nürimeelsus ja letargia. Indiviidide igapäevast toimimist suunavat sensomotoorset skeemi valitseb olulisel määral ühiskondlik nivelleeriv repressiiv-aparaat: avatud mistahes-ruumide leidmine ja loomine võimaldab märgata sellest väljapääse ning astuda sellele aparaadile vastu.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)”. Täna oma doktoritöö juhendajaid, kes käesolevat artiklit retsenseerisid ja kommenteerisid: professor Virve Sarapikku ja kaas-professor Jaak Tombergi, samuti Ott Puumeistrit ja Anti Saart tõlkealaste konsultatsioonide eest ning Jüri Lippingut mistahes-ruumi mõiste juurde juhutamise eest.

KIRJANDUS

- Adamson, Jaanus 2010.** Kirjandusteaduse talumatu kergus. – J. Adamson, *Elu on song*, 14. X.
<http://jaanusadamson.blogspot.com/2010/10/kirjandusteaduse-talumatu-kergus.html>
- Annus, Epp 2011.** Mehis Heinsaar ja kirjanduse allikad. Üleastuvast ja isevoogavast kirjandusest. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 89–101.
- Bogue, Ronald 2011.** Deleuze on Cinema. (Deleuze and the Arts.) Abingdon: Routledge.
<https://doi.org/10.1017/CCO9780511753657.014>
- Buchanan, Ian 2006.** Practical Deleuzism and postmodern space. – Deleuze and the Social. (Deleuze Connections.) Toim Martin Fuglsang, Bent Meier Sørensen. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 135–150.
<https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748620920.003.0007>
- DeLanda, Manuel 2019.** Intensiivne teadus ja virtuaalne filosoofia. (Bibliotheca philosophica.) Tlk Mart Kangur. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Deleuze, Gilles 1983.** Cinéma 1. L'image-mouvement. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles 1998.** The Exhausted. – G. Deleuze, *Essays Critical and Clinical*. Tlk Daniel W. Smith, Michael A. Greco. London–New York: Verso, lk 152–174.
- Deleuze, Gilles 2004.** Francis Bacon: The Logic of Sensation. Tlk Daniel W. Smith. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles 2009.** Cinema 1: The Movement-Image. Tlk Hugh Tomlinson, Barbara Habberjam. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles 2010.** Cinema 2: The Time-Image. Tlk Hugh Tomlinson, Robert Galeta. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles 2014.** Erinevus ja kordus. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 1998.** Kafka. Väikese kirjanduse poole. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 2017.** Anti-Oidipus. Kapitalism ja skisofreenia. (Avatud Eesti raamat. Bibliotheca controversiarum.) Tlk Mart Kangur. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 2020.** A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. Tlk Brian Massumi. London–Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Galloway, Alexander R. 2014.** Laruelle: Against the Digital. (Posthumanities 31.) Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
<https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816692125.001.0001>
- Heinsaar, Mehis 2001.** Vanameeste näppaja. Tallinn: Tuum.
- Heinsaar, Mehis 2006.** Mikroevolutsionääri psüühilise anatoomia pidepunkte ja iseärasusi. – Tekstilääts. Kangelasema toitepiim. Miip-, mikro-, eksp-kirjanduse antoloogia. Koost Kiwa. Tartu: ID salong, lk 62–64.
- Heinsaar, Mehis 2010.** Köhkleja Bernard. – M. Heinsaar, Ebatavaline ja ähvardav loodus. [s. l.:] Menu, lk 106–111.
- Heinsaar, Mehis 2011a.** Luhtatulek. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 110–111.
- Heinsaar, Mehis 2011b.** Mütoloogilised korterid, väikesed jumalad, tihnikud. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 18–28.
- Heinsaar, Mehis 2012a.** Ta on valmis ja ootel. – Mitte-Tartu. Koost Sven Vabar. Tartu: Topofon, lk 303–304.
- Heinsaar, Mehis 2012b.** Kuusteist vaikuse aastat. – Mitte-Tartu. Koost Sven Vabar. Tartu: Topofon, lk 191–195.
- Heinsaar, Mehis 2013.** Ülikond. Jutte 2003–2013. [s.l.:] Menu.
- Heinsaar, Mehis 2022.** Ööpäevik. – Loomingu Raamatukogu, nr 1–2. Tallinn: SA Kultuuri-leht.
- Heinsaar, Mehis 2024.** Läbi hingemaastike. Ööpäevik 2. 2013–2014. [s.l.:] Menu.
- Hermann, Eik 2009.** Gilles Deleuze. – 20. sajandi mõttevoolud. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Toim Epp Annus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 727–754.
- Lepp, Triinu-Lii 2017.** Tegelaste kujutus ja soorollid Friedebert Tuglase ja Mehis Heinsaare novellides. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, kirjanduse ja teatriteaduse osakond.
<http://hdl.handle.net/10062/56955>
- Liiv, Toomas 2007.** Heinsaarel on nii mõndagi sarnast Tuglasega – rändavad mõlemad. – Eesti Päevaleht. Arkaadia 10. VIII, lk 13.
- Mäll, Linnart 2003.** 1, ∞ ja 0 kui tekstide generaatorid ja teadvuse seisundid. – L. Mäll, Nulli ja lõpmatuse kohal. (Eesti mõttelugu 21.) Tartu: Ilmamaa, lk 316–318.
- Org, Andrus 2011.** Looduskirjanik Heinsaar. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 147–158.
- Paju, Laura 2006.** Härra Pauli skisoidsus Deleuze'i pilgu läbi. <https://web.archive.org/web/20081012171300/http://lepo.it.da.ut.ee/~silvi11/greimas/esseed/PaulPaju.htm>
- Proust, Marcel 2021.** Taasleitud aeg. Tlk Tõnu Õnnepalu. Tartu: Leho Laht ja Tõnu Tender.

- Pöldver, Piret 2019.** Naine ja armastus Mehis Heinsaare loomingus. Magistritöö. Tartu Ülikool, kirjanduse ja teatriteaduse osakond. hdl.handle.net/10062/64157
- Ross, Johanna 2011.** Poedist peiariks. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 167–170.
- Rousseau, Nicolas; Auger, Pascal 2011.** Entretien avec Pascal Auger: autour de Deleuze et du cinéma. – Acta-Philosophia 11. VII.
<https://www.actu-philosophia.com/Entretien-avec-Pascal-Auger-autour-de-Deleuze-et/>
- Soots, Keidi 2006.** Deleuze ja Guattari analüüsivad öhtuhämaruses Heinsaare „Liblikmeest” toetudes oma kogemusele Kafka loomingu käsitlemisel.
<https://web.archive.org/web/20070610133640/http://lepo.it.da.ut.ee/~silvi11/greimas/essseed/PaulSoots.htm>
- Tomberg, Jaak 2011.** Tegelikuse tontlik vari. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 71–72.
- Tomberg, Jaak; Lipping, Jüri 2006.** Teispool punast ja sinist tabletti: virtuaalsus tegelikuse substantsina. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, kd 15, nr 4, lk 11–26.
- Tubelt, Ene 2006.** Mis värvi on armastus ehk härra Pauli kodeeritud armuelu.
<https://web.archive.org/web/20081013170045/http://lepo.it.da.ut.ee/~silvi11/greimas/essseed/PaulTubelt.htm>
- Vabar, Sven 2011.** Eessõna. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost S. Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus; Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 7–10.
- Vabar, Sven 2025a.** Oak Night: Looking for any-space-whatevers in the poststructuralist thicket of Estonian experimental art and literature in the 2000s. – Aesthetic Democracy in the Wake of the Soviet Collapse: Paradoxes of Estonian Culture in the 1980s and 1990s. Koost Virve Sarapik, Neeme Lopp. London: Routledge. (Ilmumas)
- Vabar, Sven 2025b.** Valdur Mikita and the return of the real: In search of any-spaces-whatever in Estonian forests. – Sign Systems Studies, kd 53, nr 1–2. (Ilmumas)
- Vaher, Berk 2012.** Mehis Heinsaar ühiskonnakriitilise esseistina. – Looming, nr 1, lk 76–82.
- Vaher, Berk 2022.** Keskeas mees tahab kodunt ära. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 354–359.
- Velsker, Mart 2011.** Kohtumised „teisega”. – Luhtatulek. Ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes. (Etüüde nüüdiskultuurist 3.) Koost Sven Vabar, toim Mari Laaniste. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm, lk 136–140.
- Väli, Linda-Mari 2013.** Mõista, mõista, mis see on? – Värske Rõhk, nr 34, lk 121–123.

Sven Vabar (snd 1977), Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituudi doktorant (Põhja puistee 7, Tallinn 10412), svenvabar@ut.ee

The any-spaces-whatever of Mehis Heinsaar: A longing for the field of authentic feeling and its critical potential

Keywords: Gilles Deleuze, any-space-whatever, body without organs, Mehis Heinsaar, contemporary Estonian literature

The works of Mehis Heinsaar have seldom been examined through the philosophical or theoretical frameworks prevalent in Western humanities and social sciences. One notable exception is the philosophy of Gilles Deleuze, for whom Heinsaar seems to have a particular affinity: Deleuze's ideas have been repeatedly employed in interpreting Heinsaar's works, and the author himself has expressed interest in them. However, previous engagements with Deleuze's philosophy have primarily drawn on the concepts of desiring-machines and rhizomes, as introduced in *Kafka* by Deleuze and Guattari – concepts that are well suited to analyzing only one aspect of Heinsaar's writing. This article instead turns to the concept of the *any-space-whatever*, developed in Deleuze's books *Cinema 1* and *Cinema 2*, to extend the analysis of Heinsaar's work beyond the point at which the desiring-machines described in *Kafka* break down and the individual's sensorimotor schema begins to disintegrate. It emerges that *any-spaces-whatever* are strikingly prevalent in Heinsaar's writing; indeed, one could argue that a significant portion of his literary output is oriented towards discovering and creating such spaces.

Sven Vabar (b. 1977), Estonian Academy of Arts, Institute of Art History and Visual Culture, PhD student (Põhja puistee 7, Tallinn 10412), svenvabar@ut.ee

Vestluskaaslaste algatatud parandused telesarja „Õnne 13” telefonikõnedes

ANDRIELA RÄÄBIS

Artiklis vaadeldakse vestlusanalüüsi meetodit kasutades, kuidas lahendatakse suhtlusprobleeme telesarja „Õnne 13” telefonikõnedes. „Õnne 13” on Eesti Televiisiooni kõige kauem, alates 1993. aastast eetris olnud seriaal. Sarja stsenaaristid on olnud Astrid Reinla (1993–1994), Kati Murutar (1995–1996), Teet Kallas (1996–2011, 2011–2012), Urmas Lennuk (2011, 2013–2014) ja Andra Teede (alates 2014. aastast). Seriaalis kajastatakse Morna linnakese igapäevaelu.

Filmidialoogi spetsiifika seisneb selles, et selle loomisel ja tõlgendamisel osalevad peale tegelaste ehk vahetute osalejate ka filmitegijad ja -vaatajad. Voorud tuleb seetõttu kujundada mitte ainult vestluskaaslast, vaid ka vaatajaid silmas pidades, lähedes nende arvatavast maailmatundmisest ja teadmistest, mis nad on filmist seni saanud. Kui filmis on mingi info tegelastele teada, kuid vaatajatele mitte, tuleb see vestlusse lisada isegi juhul, kui see tegelaste seisukohalt võib üleliigne tunduda.

Vaadeldavate telefonikõnede eripäraks on asjaolu, et näidatakse ainult üht vestluses osalejat, kes imiteerib dialoogi. Seega pole teist suhtlejat kuulda ja nähtava kõneleja ülesanne on tema „öeldut” televaatajatele vahendada. Üks selleks kasutatav võte on paranduse algatamine: osutamine vestluskaaslaste voorus olnud probleemile, mille kõneleja peaks lahendama.¹ Sealjuures on televaatajale näha paranduse algataja ja kuulda tema voor, aga mitte paranduse lahend.

Uurimuses käsitletakse esmalt parandusmehhanismi olemust ning parandusalgatuste funktsioone ja võtteid. Seejärel keskendutakse filmidialoogi spetsiifilistele tunnusoontele. Antakse ülevaade uurimuse materjalist ja metoodikast. Sellele järgneb parandusjärjendite analüüs. Uurimisküsimused on järgmised: 1) mis tüüpi probleeme parandusega lahendatakse, 2) missuguseid võtteid paranduse algatamiseks kasutatakse. Arutletakse ka selle üle, mis funktsioone parandusalgatused filmidialoogis täidavad.

1. Parandusmehhanism

Parandusmehhanismi all mõistetakse vahendeid ja võtteid, mille abil vestlejad lahendavad kõnelemisel, kuulamisel ja öeldust arusaamisel tekkinud probleeme. Parandusprotsessi võib vallandada nii grammatiline, semantiline kui ka suhtuslik probleem. (Schegloff jt 1977; Schegloff 1979)

¹ Vestlusanalüüsis mõeldakse paranduse all erinevate kuulmis-, mõistmis- ja aktsepteerimisprobleemide lahendamist, mitte ainult vigade parandamist.

Parandusprotsess jaguneb neljaks tüübiks olenevalt sellest, kes paranduse algatab ja selle läbi viib: kõneleja ise või vestluskaaslane. Eri tüüpi paranduste kasutamine on seotud eelistusjärjestusega. Kõige eelistatum on eneseparandus, mille käigus kõneleja parandab või täpsustab enda väljaöeldut. Teine keskne tüüp on vestluskaaslase (partneri) algatatud partneriparandus, mille viib läbi kõneleja (probleemi tekitaja). Harvad paranduse liigid on kõneleja algatatud ja vestluskaaslase läbiviidud parandus ning parandus, mille vestluskaaslane algatab ja ise läbi viib. (Schegloff jt 1977; Kitzinger 2013) Seega valitseb variant, kus probleemi lahendamine jäetakse selle tekitajale. Seda kinnitab ka eesti argivestluste analüüs, mille järgi jättis vestluskaaslane 93% algatatud parandustest kõneleja lahendada ja vaid 7%-l juhtudest viis paranduse ise lõpuni (Mihkels 2013: 28).

Partneriparandused jagunevad ühelt poolt vastavalt sellele, mis tüüpi on parandusega lahendatav probleem, ning teisalt paranduse algatamiseks kasutatavate võtete järgi (vt Dingemanse jt 2014; Dingemanse, Enfield 2015; Couper-Kuhlen, Selting 2018: 138–201; Hennoste 2023: 1143–1164). Paranduse tulemusel moodustub dialoogis parandusjärjend, mis koosneb minimaalselt kahest voorust: parandusalgatusest ja lahendist. Algatusele eelneb probleemüksusega voor. Lahendile võib järgneda sulgejamarker, tavaliselt informeerituse muutumist osutav dialoogipartikkel, näiteks *aa, ahah* (näide 1).

(1) 01 V:	.hh kuidas sul `seal läks. ²	PROBLEEMÜKSUSEGA VOOR
02 H:	kus.	PARANDUSALGATUS
03 V:	.hh `Eve juures.	LAHEND
04 H:	aa `Eve juures oli `kihvt, ..	SULGEJA
- (Hennoste 2023: 1143)

Parandusalgatuse võib esile kutsuda kuulumis-, arusaamis- või aktsepteerimisprobleem. Paranduse algatamise võtted jagunevad nelja rühma. 1. Avatud algatus puudutab tervet eelmist vooru ega osuta täpsemalt probleemi allikale (nt *ah, mida, kuidas* jms). 2. Lokaliseeriv eriküsisõna märgib probleemseks eelmise vooru mingi konkreetse komponendi (näide 1: *seal > kus*). 3. Üleküsimisega korratakse eelmises voorus olnud probleemüksust. 4. Tõlgendusettepaneku puhul pakub partner eespool kõneldu kohta välja oma arusaama, saamaks kinnitust, et on seda õigesti mõistnud.

Parandusalgatuse võtted ja probleemid on omavahel seotud, kuigi mitte järgalt (Hennoste 2023: 1143–1164). Avatud parandusalgatusega lahendatakse eelkõige kuulumisprobleeme ning lahendina kordab kõneleja tüüpiliselt probleemvoor. Harva lahendatakse avatud algatusega aktsepteerimisprobleeme. Lokaliseeriv eriküsisõna ja tõlgendusettepanek osutavad ennekõike arusaamisprobleemile. Üleküsimine on kõige keerukam parandusalgatuste rühm: kordused võivad viidata nii arusaamis- kui ka aktsepteerimisprobleemile. Viimased jagunevad omakorda üllatuskordusteks, mis osutavad, et info oli uus ja üllatav, ja vaidlustuskordusteks, millega väljendatakse lahkavamust, kahtlust info tosesuses vms. Traditsiooniliselt

² H = helistaja, V = vastaja. Transkriptsioonimärgid on esitatud artikli lõpus.

on paranduste hulka arvatud ka kordused, millega soovitakse vaid eelneva vooru kinnitamist. Aktsepteerimisprobleemile viitava parandusalgatuse ja informeerituse muutumisele viitava koste (tagasiside) piirile jäävad uudismärgid (ingl *newsmark*), näiteks *tõesti vä*, millega tõstetakse mingi aspekt eelnevast voorust uudisväärtuslikuna esile ja antakse märku soovist saada selle kohta enam infot, väljendades sealjuures kahtlust või üllatust.

Uurimustes on välja toodud, et parandusalgatuste funktsioon võib peale verbaalse vormistuse sõltuda ka prosoodiast (vt Mihkels 2013: 32–33). Saksakeelsete vestluste analüüs on näidanud, et prosoodiliselt markeeritud parandusalgatused annavad muu hulgas edasi üllatuse või hämmelduse varjundit ning osutavad paranduse algataja ootustega seotud probleemile; neutraalse prosoodiaga parandusalgatustega lahendatakse aga kuulmis- ja arusaamisprobleeme (Selting 1988, 1996). Maria Egbert jt (2009) analüüsisid võrdlevalt parandusalgatusi *was* 'mida' ja *was denn* 'mida' saksa keelsetes ning *what* 'mida' Ameerika ingliskeelsetes argivestlustes. Mõlemas keeles olid need parandusalgatused referentsiprobleemi korral langeva või sõna lõpus pisut tõusva intonatsiooniga, kuulmisprobleemi korral aga selgelt tõusva intonatsiooniga (Egbert jt 2009: 105–109). Ingliskeelset suhtlust uurinud Elizabeth Couper-Kuhlen (1992) on leidnud, et parandusjärjend on sageli öeldud muust kõnest erineva tempoga: kiiremini või aeglasemalt.

Eestikeelsetes vestlustes osutab üleküsimise puhul prosoodiliselt markeeritud kordus eelkõige aktsepteerimisprobleemile, markeerimata kordus arusaamisprobleemile (Hennoste 2023: 1144, 1152). Krista Mihkels (2013: 70–72), kes on uurinud õpetaja algatatud parandusi koolitundides, on esile toonud, et veale osutav probleemallika kordus on muust kõnest prosoodiliselt esile tõstetud: öeldud spetsiifilise imestava intonatsiooniga, teistsuguse tempoga, vaiksemalt, rõhuliselt või jätkuvusele osutava intonatsiooniga. Arusaamisprobleemile viitavad tõlgendused on seevastu prosoodiliselt markeerimata.

2. Filmi- ja seriaalidialoogid

Filmi ja selle vaatajate suhet on kirjeldatud kui üht vahendatud suhtluse liiki. Nii-sugusel vahendatud suhtlusel on mitu kihti, kus tegelased, produktsioonimeeskond ja publik osalevad kõik omal moel tõlgendamisprotsessis. (Bednarek 2010: 15) Erving Goffmani (1976, 1979) osalusraamistikus (ingl *participation framework*) on kuulajad jaotatud kahte rühma: vestleva rühma liikmed ehk vahetud osalejad (*ratified participants*) ja vestluses mitteosalevad juuresolijad (*bystanders*), tahtmatud pealtkuulajad (*overhearers*) ja tahtlikud pealtkuulajad (*eavesdroppers*). Goffman kasutab etenduse vaatajate kohta publiku (*audience*) mõistet ja eristab sellist osalusraamistiku tüüpi tavapärase vestluse omast. Ta laiendab publiku mõistet ka televaatajatele ja raadiokuulajatele, kuid sel juhul ei ole kõne suunatud kohalviibijatele, vaid kujuteldavatele vastuvõtjatele (*imagined recipients*). Claudia M. Bubel (2008: 61) kasutab ka televaatajate kohta pealtkuulaja mõistet (*overhearer*) ega pea vajalikuks teistsugust osalusraamistikku rakendada. Tavalises vestluses kujundab kõneleja oma

voorud kindlat vastuvõtjat arvestades (*recipient design*) ning see puudutab näiteks sõnavalikut, teemavalikut, järjendistruktuuri, vooru pikkust ja ülesehitust (Sacks jt 1974: 727). Filmidialoogis tuleb lausungid moodustada peale adressaadi ka publikut silmas pidades (*audience as overhearer design*). Seejuures peab filmidiskursus olema vaatajatele arusaadav, pakkuma meelelahutust, looma realistlikke tegelasi ja meelitähta suurt vaatajaskonda. (Bednarek 2010: 65–66)

Filmid ja seriaalid järgivad eri tasanditel oma spetsiifilist tava: näiteks on filmi narratiiv terviklik ja isoleeritud, seriaali oma aga jätkuv ja paindlik, arenedes episoodist episoodi (Piazza jt 2011: 1). Sellele vaatamata saab neid analüüsida samadel alustel. Nii filmide kui ka telesarjade diskursust iseloomustavad „piirid” või „kindlad raamid”, mille sees auditiivsed ja visuaalsed elemendid moodustavad sidusa terviku (Bell 2001: 15). Roberta Piazza jt (2011) kasutavad mõistet *telekinematograafiline diskursus* (ingl *telecinematic discourse*), tõstes esile filmi- ja seriaalidialoogi kattuvusi, sarnasusi ja analoogiat.

Filmi- ja seriaalidialooge on käsitletud eri lingvistilistest vaatenurkadest ning esile toodud nii erinevusi kui ka sarnasusi autentsete dialoogidega. Osa uuringuid keskendub keeleõppe vajadustele (nt Quaglio 2008; Tatsuki 2005), tõstes esile asjaolu, et õpikudialoogid on sageli ebaloomulikud ja õppematerjalina tuleks kasutada ka autentseid dialooge, näiteks suulise keele korpustest või filmidest ja seriaalidest pärit vestlusi. Potentsiaalse keeleõppematerjalina on käsitletud eeskätt situatsioonikomöödiaid (Washburn 2001). Seejuures tuleb filmi- ja seriaalidialoogide puhul silmas pidada, et tegu ei ole siiski autentse spontaanse vestlusega, vaid dialoogid on konstrueeritud vaatajate jaoks nii, et need kõlaks loomulikult, spontaanselt ja kõitvalt, järgides konkreetse suhtlusolukorra keelenorme (Kozloff 2000: 121; Caviglia 2006: 107).

Mitmed autorid on täheldanud, et filmidialoogis ei ole peaaegu üldse pealärääkimisi, katkestusi, ebaselgeid sõnu, takerdumisi, eneseparandusi, ootamatuid teemavahetusi (nt Caviglia 2006: 107; Quaglio 2008; Rossi 2011: 37). Fabio Rossi (2011: 45) põhjendab seda asjaoluga, et niisugused spontaansele dialoogile omased jooned võiks jätta vaatajatele mulje halvast toimetaja- või näitlejatööst. Lisaks on esile toodud, et filmis on voorud ühtlaselt jaotatud, dialoog on keeleliselt vähem varieeruv, kordused on hoolikalt planeeritud, ebamäärasusega seotud jooni (nt üldlõpud (või *midagi sellist*), üldise tähendusega sõnad (*asi*)), kaudsust ja narratiivse funktsiooniga (nt *ja siis*) sõnu on vähem, kuid tundeid ja hoiakuid väljendatakse tugevamalt kui loomulikus dialoogis (Kozloff 2000; Quaglio 2008; Bednarek 2010: 64, 77–91; Rossi 2011: 37). Kirjaliku stsenaariumi mõjul iseloomustab filmidialooge suurem koherentsus ja kohesioon ehk keeleline ja sisuline sidusus, mis muudab need kirjanduskeelega sarnaseks (Rossi 2011). Samas on välja toodud ka see, et tegelik filmidialoog ei pruugi sõna-sõnalt kirjaliku stsenaariumiga kattuda, kuna näitlejad võivad improviseerida (Kozloff 2000: 92). Eesti keeles on uuritud, missuguseid spontaanse suulise keele vahendeid kasutavad näitekirjanikud ja mis muutub tekstis näidendi esitusel. Ilmnes, et näitlejad ei tee kuigi palju muutusi morfoloogias ega lause struktuuris, kuid lisatakse partikleid, üneeme, kordusi, eneseparandusi. (Pullerits 2021)

Uurimustes on leitud, et filmidialoogil ja loomulikult suhtlusel on ka mitmeid sarnasusi. Näiteks esinevad seriaalis „Friends” („Sõbrad”) kõige sagedasemad intensiivistajad (*really, very, so*) suulise keele korpuse materjaliga võrreldaval määral (Tagliamonte, Roberts 2005). Rõhutatud on ka seda, et kuigi teatud nähtusi (nt kordused, üneemid, ebamäärastajad) esineb filmidialoogis vähem kui loomulikus suhtluses, on need siiski olemas (Bubel, Spitz 2006; Quaglio 2008).

Telefonikõned muudavad filmis või sarjas kujutatud argielu realistlikumaks, kuid täidavad ühtlasi spetsiifilisi funktsioone. Esiteks kasutatakse telefonikõnesid, et edastada vaatajatele olulist infot; sealjuures saab seda teha lühidalt ja kontsentreeritult, ilma uusi tegelasi sisse toomata. Teiseks rõhutavad telefonikõned filmide metatasandi aspekte, moodustades filtri reaalsuse ja fiktsiooni vahel. (Rossi 2011: 40–41; vt ka Kozloff 2000: 120) Rossi (2011: 40) toob esile, et nendest aspektidest vaadelduna kasutatakse telefoni filmides pigem sümbolina kui reaalsuse väljendajana. Telefonikõned võivad näidata ka tegelaste lähedust ja nende suhtlemise sagedust (Kozloff 2000: 259).

Filmide telefonikõnedes on uuritud peamiselt alustamist ja lõpetamist (nt Tatsuki 2005; Ryan, Granville 2020). Jonathon Ryan ja Scott Granville (2020) toovad välja, et filminarratiivile on iseloomulikud kokkusurutud telefonikõned: näidatakse ainult üht osalejat, kõned esitatakse vahel vaid osaliselt, sissejuhatus ja lõpetamine jäetakse ära. Filmitelefonikõnede puhul on täheldatud ka asjaolu, et kõnelejad tõstavad sageli häält, paludes vestluspartneril öeldut korrata, justkui nad ei oleks sellest aru saanud (Rossi 2011: 41–42). Rossi ei kasuta parandusalgatuse mõistet, kuid märgib, et niisuguste korduste eesmärk on vaatajatele info edastamine. Näites 2 on esitatud lõik filmist „L'onorevole Angelina” („Auväärt Angelina”, 1947)), kus politseiseersant kordab vestluskaaslase sõnu ja annab sellega vaatajatele infot, et Angelina koos teiste naistega on majad vallutanud.

- (2) Policemen: (speaking on the phone) Che dite? (to the sergeant) Telefonano da Pietralata/ maresciallo//
 Sergeant: (speaking on the phone) Sì/ pronto// Come? Stanno occupando cosa? Provvedo subito//
 'Politseinik: (telefoni) Mida te räägite? (seersandile) Nad helistavad Pietralatast, seersant.
 Seersant: (telefoni) Jah, tere. Mida? Mida nad vallutavad? Tegelen sellega kohe.'
 (Rossi 2011: 42)

Eestikeelsete filmi- ja seriaalidialoogide keelt pole peaaegu üldse analüüsitud: ainus uurimus käsitleb vestluskaaslase identifitseerimist „Õnne 13” telefonikõnedes, kus üks osaleja imiteerib dialoogi (Räabis 2025). Teema on keeleteaduses oluline, kuna filmidialoogi uurimine aitab paremini mõista, kuidas modelleeritakse „loomulikku” keelekasutust.

3. Materjal ja meetod

Uurimiseks transkribeeriti kõigepealt 65 argitefonikõnet „Õnne 13” eri hooaegadest (1994–2024). Valimi koostamisel peeti silmas, et kõik sarja stsenaristid oleksid esindatud. Kõigi vaadeldud vestluste eesmärk on info vahetamine (informeerimine, küsimine, palve esitamine vms), mitte lihtsalt suhtlemine, igapäevastest asjadest lobisemine (info- ja suhtehoidmisvestluste kohta vt Drew, Chilton 2000).

54 kõnes näidatakse ühte osalejat (19 kõnes helistajat ja 35 kõnes vastajat), 11 kõnes mõlemat osalejat. Ühe osalejaga kõnedes markerivad partneri juttu pausid. Telefonikõned, mille mõlemat osalejat on näha, jagunevad kaheks. Kuues kõnes näidatakse üht osalejat mitme voo juooksul, nii et vestluskaaslase voo pole kuulda; seejärel näidatakse teist osalejat. Viiel juhul näidatakse suhtlejaid kordamööda ja mõlema kogu tekst on esitatud. Viimast tüüpi kõned ehk tavalised dialoogid jäeti käesolevast uurimusest kõrvale, keskendudes kõnedele, milles vestluskaaslase juttu ei ole kuulda. Uuritava materjali moodustab seega 60 telefonikõnet.

Ühe osalejaga kõnedes kasutab nähtav suhtleja 18 juhul lauatelefoni, 36 juhul mobiiltelefoni. Teise osaleja telefonitüüp ei ole teada, kuid on teatud juhtudel oletatav: näiteks kasutasid sarja esimestel hooaegadel mobiili ainult ärimehed, n-ö tavalistel inimestel oli lauatelefon. Mobiilile viitab ka see, kui kõne sisust selgub, et kõneleja on kaupluses, õues, autos vms. Kui näidatakse mõlemat osalejat, helistatakse kahel juhul lauatelefonilt lauatelefonile ja neljal juhul mobiililt mobiilile.

Artiklis käsitletakse ainult niisuguseid parandusi, mille algatab nähtav osaleja. Paranduse läbiviimist televaataja ei kuule. Vaadeldavates telefonikõnedes oli 41 parandusalgatust: 14 korral algatas paranduse helistaja ja 27 korral vastaja.

Uurimuses järgitakse vestlusanalüüsi meetodit (vt nt Liddicoat 2007; Sidnell 2010), mille tuumaks on kvalitatiivne mikroanalüüs. Vestlusanalüüsi põhimõtte järgi on suhtluse kesksed mehhanismid voo-, järjendi- ja parandusliigendus. Vestlus koosneb suhtlustegevustest, millega kõnelejad püüavad keele abil oma eesmärgi saavutada: näiteks küsimine, vastamine, nõustumine, keeldumine jms. Suhtlejate ülesandeks on aru saada, mis suhtlustegevust partner oma voo sooritab, ning sellele omapoolse sobiva suhtlustegevusega reageerida.

Käesolevas uurimuses kerkib esile metodoloogiline probleem: kuidas rakendada vestlusanalüüsi meetodeid niisuguse vestluse analüüsimiseks, milles partneri voo-ruud puuduvad? Probleemi lahenduse pakub vestlusanalüüsi keskne võte – järgneva voo tõestusprotseduur (ingl *next-turn proof procedure*), mille puhul uurija vaatleb vestlust osaleja perspektiivist ja lähtub tema reaktsioonist, analüüsides konkreetset voo eelneva ja järgneva voo abil. Järgnev voo annab infot selle kohta, kuidas kõneleja eelmist voo tõlgendas. (Sacks jt 1974: 728–729) Niisugust metoodikat olen kasutanud ka varasemas „Õnne 13” telefonikõnesid käsitlevas uurimuses (Rääbis 2025). Metoodika rakendamist illustreerib näide 3, kus telefonitsi räägivad Johannes (nähtav osaline) ja Allan. Eelnevalt on Allan helistanud perekonnatuttava Aleksandri lauatelefonile. Aleksander ei osanud Allani küsimusele vastata ja andis telefoni edasi tema juures külas olevale Johannesele.

- (3) 01 V: jaa? (.) \$oi,\$ (.) tere `Allan. .hhhh noh=ku-
 02 (2.3)
 03 V: @` misasja.@ ((ehmunult))
 04 (1.0)
 05 V: oot=`oota `räägi `rahulikumalt.
 06 (0.9)
 07 V: ja=t- tule `kiiresti `siia ja `arutame selle `asja `läbi.

Johannes võtab Aleksandrilt telefonitoru ning vastab *jaa*, väljendab naerva häälega üllatust (*\$oi,\$*), teretab Allani nimepidi ja alustab ilmselt teemat esilekutsuvat küsimust (*kus? kuidas?*) (rida 1). Vooru poolelijätmine ja sellele järgnev paus tähistab Allani vahelesegamist või pealerääkimist ning helistamise põhjuse esitamist. Johannes algatab seepeale ehmunud häälega paranduse `*misasja*, mis märgib kogu eelmise vooru probleemseks, aga ei ütle midagi selle sisu kohta (rida 3). Avatud parandusalgatusega lahendatakse eeskätt kuulmisprobleemi (Hennoste 2023: 1144), aga selles näites osutab tugev rõhutamine ja hääletooni muutus aktsepteerimisprobleemile (vt Hennoste 2023: 1147). Järgmine voor *oot=`oota `räägi `rahulikumalt* väljendab soovi saada rohkem infot ja näitab ühtlasi, et Allan on erutunud või ärritunud. Seejärel kutsub Johannes Allani Aleksandri juurde ja teeb ettepaneku „see asi” läbi arutada. Ka see voor osutab helistamise põhjuseks olnud infole, mille sisu täpsemalt veel ei avata. Pärast telefonikõne lõppu ütleb Johannes Aleksandrile, et Allani poeg Jaanus on kadunud.

4. Partneriparandused „Õnne 13” telefonikõnedes

4.1. Parandusega lahendatavad probleemid

Vaadeldavates kõnedes oli 41 partneriparandust. Parandusalgatuse kutsub valdavalt esile aktsepteerimisprobleem (17 näidet), veidi harvem arusaamisprobleem (11 näidet), viiel juhul kuulmisprobleem. Neljal juhul soovitakse öeldule kinnitust ja neljal juhul ei ole probleemi üheselt võimalik tuvastada.

Vaatleme kõigepealt aktsepteerimisprobleemist ajendatud parandust. Näites 4 helistab Mare oma naabrile Ukule eelteadmise, et viimane on Tartus (rida 6).

- (4) 01 H: halloo?
 02 (1.2)
 03 H: Uku,
 04 (1.4)
 05 H: jah. .hhhhh eq (.) kas: `saad rääkida
 06 või on sul seal `Tartus:=õõ (0.6) palju `tegemist.
 07 (1.0)
 08 H: @aa:: (0.7) `kodus oled,@ ((üllatunult))
 09 (0.9)
 10 H: a=miks `mina selest midagi ei `tea,

Küsimusele järgnevale Uku voorule (rida 7) reageerib Mare üllatunud toonil ja pikalt venitatud partikliga *aa* – sellega annab ta märku, et on partnerilt saadud info tõttu oma väärarvamust korrigeerinud (vt ka Kasterpalu, Hennoste 2016: 152–153; Hennoste 2023: 1082). Seejärel algatab ta üleküsimisega paranduse *'kodus oled*, mis on samuti öeldud imestunud toonil. Parandusalgatus osutab, et info oli uus ja üllatav, aga ei sea seda kahtluse alla. Üleküsimise lahendiks on tavaliselt kinnitusküsimusele omaselt partiklivastus, näiteks *jah, jaa, mhmh* (Hennoste 2023: 1152). Mare teeb seejärel etteheite, et Uku pole teda kodusolekust informeerinud, näidates ühtlasi selle info aktsepteerimist, mis paranduse esile kutsus. Parandusalgatuse kaudu selgub Uku asukoht, kuid laiemas plaanis saab vaataja teavet ka tegelastevaheliste suhete kohta.

Näide 5, kus Thorbjörn helistab oma elukaaslasele Marele, illustreerib arusaamisprobleemi. Näite kontekstis on oluline, et Thorbjörn on Rootsist pärit väliseestlane. Vaadeldavas telefonikõnes näidatakse mõlemat osalejat, kuid sellele vaatamata ei ole tegu dialoogiga, kuna Mare (V) on näha ja kuulda ainult esimese vooru ajal.

(5) ((telefonihelin))

- 01 V: halloo? (0.6) tere *'päävast* Mare *'Peterson* kuuleb
 02 millega saan *'kasulik* olla?
 03 (1.6)
 04 H: odododot (0.5) *ma=i=sa ästi 'aru,*
 05 (1.1)
 06 H: kus?
 07 (0.7)
 08 H: laudas,
 09 (1.1)
 10 H: misasi on *'laut.*
 11 (0.5)
 12 H: .hh aa jaajaa *'meelde* tuli see on ju see *'koht*
 13 kus=*sa=käisid* mt=.hh sta*'žeerimas.*

Kui mobiil helisema hakkab, on Mare taluõues kaevu juures. Ta vastab ekraani vaatamata ja helistajat tuvastamata ning lisab ametliku tutvustuse (vrd näide 6, kus ta vastab tööalale telefonile). Seejärel liigub kaamerapilt Thorbjörni korterisse. Mis toimub kaadrite vahetumise ajal (paus real 3), jääb arusaamatuks. Kõnes puudub Thorbjörni voor, mille järgi Mare oleks saanud vestluskaaslase ära tunda, ning puudu on ka Mare voor, mis paranduse esile kutsus. Osalejate rollid ei ole selles vestluses samuti tavapärased, kuna Mare vastajana haarab kohe initsiatiivi ja Thorbjörn ei räägi sellest, miks ta helistas. *odododot* Thorbjörni esimese vooru alguses (rida 4) peatab vestluskaaslase kavandatud tegevuse (Keevallik 2003: 126–127, 134–136). Seejärel algatab Thorbjörn paranduse, väljendades mitteamustamist eksplitsiitselt, samas probleemi lokaliseerimata. Järgmises voorus (rida 6) lokaliseerib eriküsimisena *kus* probleemküsimuse, osutades kohale. Kas siin on tegu kuulmis- või arusaamisprobleemiga, ei saa kindlalt öelda. Mare vastab ilmselt sõnaga *laudas*,

mida Thornbjörn kordab (rida 8). Prosoodiliselt markeerimata kordus väljendab tavaliselt arusaamisprobleemi ning paranduse lahendiks on sel juhul kinnitus, millele lisatakse seletus või täpsustus (Hennoste 2023: 1151–1152). Seletuse puudumisele osutab selles näites Thorbjörni järgmine küsimus *misasi on 'laut*, mis näitab, et ta ei mõista sõna tähendust. Varasemates uurimustes on esile toodud, et arusaamiskustele eksplitsiitselt osutamist esineb rohkem emakeelse ja vastavat keelt võõrkeelena kõneleva inimese vestluses. Näiteks on rootslaste ja Rootsi immigrerunud soomlaste vestlusi uurinud Maija Kalin (1995: 178–182) täheldanud, et viimased kasutavad väljendeid *förstår inte den sista* 'ei saa viimasest aru' või küsivad otse mõne sõna tähenduse kohta, näiteks *va e de gröt* 'mis on puder'. Vaadeldavas näites kasutatakse samasuguseid võtteid.

Järgneva lühikese pausi ajal (rida 11) ei jõua Mare tõenäoliselt sõna seletada. Thorbjörn väljendab partikliga *aa* hilinevad meenumist (Kasterpalu, Hennoste 2016: 153; Hennoste 2023: 1082) ning väljendab sõna tähenduse teadmist seejärel ka eksplitsiitselt. Selles näites algatatakse eri võtteid kasutades sama probleemallika kohta järjest neli parandust. Esimesest parandusalgatusest ei selgu kõneldu sisu. Kahe järgmise paranduse kaudu jõuab televaatajani info, et keegi on või midagi toimub laudas. Sellele lisatakse parandusalgatus, mis rõhutab Thorbjörni päritolu ja ühtlasi tema eestikeelse sõnavara piiratust. Üldisemas vaates ilmnevad taas osalejatevahelised suhted, elukaaslaste erinev eluviis: Mare jaoks tavaline maaelu on Thorbjörnil võõras.

Näites 6 vastab Mare tööl lauatelefonile institutsionaalse tutvustusega. Parandusalgatuse kutsub esile esmalt kuulmisprobleem, seejärel aktsepteerimisprobleem ja lisaks soovatakse saadud info ülekinnitamist.

(6) ((telefonihelin))

- 01 V: firma Trans`vest, (.) sekretär. (0.5)
- 02 n tere `päävast, millega ma saan teile `kasulik olla?
- 03 (1.8)
- 04 V: \$sina `ema,\$
- 05 (2.3)
- 06 V: `KES,
- 07 (1.6)
- 08 V: @`ALLAN,@ ((üllatunult))
- 09 (3.0)
- 10 V: ota `kus=se `juhtus.
- 11 (1.1)
- 12 V: `sadamas,
- 13 (1.6)
- 14 V: `ei=ei, `siin teda ei `ole,

Helistaja esimesest voorust (rida 3) tunneb Mare ära oma ämma Alma (Mare nimetab teda emaks) ning väljendab selle üle naerva tooniga üllatust (rida 4) (vt Rääbis 2025: 288–289). Alma järgmise vooru (rida 5) põhjal lokaliseerib Mare

parandusalgatusega subjekti. Küsisõna 'KES' on öeldud valjult ja rõhutatult. Valjem hääli osutab pigem kuulmis- kui arusaamisprobleemile. Arusaamisprobleemiga võiks olla tegu näiteks siis, kui Alma oleks kasutanud asesõna ja see oleks tekitanud referentsiprobleemi. Kui seda tõlgendada kuulmisprobleemina, on paranduse lahendiks tavaliselt probleemiksuse kordus, arusaamisprobleemi puhul asesõna vahetamine täistähendusliku sõna vastu (Hennoste 2023: 1149–1151). Mõlemal juhul oleks siin lahend Allani nimi. Mare kordab nime valjusti, rõhutatult ja üllatunud toonil, mis viitab aktsepteerimisprobleemile. Üleküsimise lahendiks on tüüpiliselt kinnitus, üllatuskorduse puhul sageli tugevam kinnitus (Hennoste 2023: 1152). Järgmises vóorus küsib Mare, kus täpselt juhtum aset leidis. Kitsale eriküsimusele antakse tavaliselt lühivastus (Rumm 2018: 302–303). Mare kordab neutraalsel toonil sõna *sadamas*, soovides kinnitust (rida 12). Sellega järjend lõpeb. Mare täislauseline vastus järgmises vóorus osutab, et Alma esitas küsimuse Allani asukoha kohta. Selles näites järgneb üksteisele kõigepealt kaks parandust subjekti kohta: teise parandusalgatuse kutsub esile esimese paranduse lahend. Seejärel on probleemiksuseks täpsustavale küsimusele saadud vastus. Parandusalgatuste ja lisainfo küsimise kaudu saab televaataja teada, et Allaniga on sadamas midagi juhtunud.

2/3 vastaja parandusalgatustest paikneb vestluse alguses, sissejuhatuse järel, ning paranduse kutsub esile vóor, milles helistaja esitab helistamise põhjuse. Enamasti on selle vóoru suhtlustegevuseks informeerimine, kahes näites palve. Hilisemas vestluses tekitab probleemi helistaja küsimus, palve, info andmine või vastus küsimusele. Helistaja algatatud parandused paiknevad vóordselt vestluse alguses ja keskel ning ka siin on probleemallikaga vóoru suhtlustegevus põhiliselt informeerimine, üksikutes näidetes palve, küsimus või vastus.

4.2. Parandusalgatuste vótted

Vaadeldavates telefonikõnedes on esindatud kõik partneriparanduse tüübid. Kõige sagedasem on üleküsimine (14 näidet), avatud algatust kasutati 11 korda, eriküsisõna 8 korda, tõlgendusettepanekut kaks korda. Lisaks on materjali hulgas neli algatusküsimust ja üks mitteamisusest väljendav väitlause (näide 5 rida 4). Parandusalgatuse ja koste piirile jääb üks mitmekordses parandusjärjendis kasutatud uudismärk ('PÄRISELT=vói.).

Üleküsimist illustreeriv näide 7 on pärit naabrite Mare (H) ja Uku vestluse lõpuosast (vestluse algus on näites 4). Mare on teatavaks teinud probleemi, millest tuleb silmast silma rääkida, ning kohtumine on kokku lepitud.

- (7) 01 H: e `oota, (0.5) mt ää .hhh ega=sa=i=`tea=kes=õ .hhhhh
 02 <kes=seal=eeeq (0.4) `Tartu `kontserdi `majas> täna
 03 `Mootsartit mängib.
 04 (2.0)
 05 H: ei=ole `aimugi,
 06 (1.5)
 07 H: \$ei `minul ei=ole ka `aimu=aga\$.hhhhhh ei ma ni `sama küsisin jah,

Näitelõigu alguses peatab Mare partikliga *oota* käsiloleva tegevuse: telefonikõne lõpetamise, ja algatab uue teema (vt Keevallik 2003: 136–138). Sarjas toimuvast on teada, et Uku on kutsunud Mare vennanaise Mozarti kontserdile, ning Mare kontrollib seda kuuldust kaudse küsimusega (read 1–3). Tema voor sisaldab hulgaliselt eneseparanduse (järjeotsimise) markereid: pausid, häälekad sissehingamised, üneemid, aeglustus, lausungi katkestus ja kordus (vt Hennoste 2023: 1033–1040). Järgmises voorus küsib Mare Uku mitteteadmisele osutava vastuse kordusega üle (rida 5). Kordamist kinnitab Mare järgmine voor, kus ta kasutab sama fraasi *ei ole aimu* (rida 7). See voor annab infot ka selle kohta, et Uku lihtsalt ei kinnitanud mitteteadmist, vaid küsis selgitust. Naerev toon annab siin märku mitte-eelistatud olukorra pehmendamisest (Annuka 2020: 15). Paranduse kutsub selles näites esile aktsepteerimisprobleem, kuna Uku vastus on vastuolus Mare varasema arvamusega. Kordus on samas öeldud neutraalsel toonil, mis võimaldab oma oletust varjata ja tundliku teema lõpetada.

Näited 8 ja 9 illustreerivad avatud parandusalgatusi. Näites 8 helistab Johannesele poeg Artur (vestluse algus on näites 11). Näitelõik algab vestluse keskelt, kui Johannes on lubanud Arturi palve täita: üles minna ja Margnaga rääkida.

- (8) 01 V: heheheh \$`ei, .nhhhh `üles `sellepärast=et `ma=len
 02 präegu `keldris `siin.\$ jaa. .hhh tien `tööd. (.) no=i-
 03 (0.7)
 04 V: ah? (.) \$`jaa `jaa ikka seda `vana tööd jaa.\$

Näite alguses täpsustab Johannes, mida ta ülesminekuga silmas pidas (read 1–2). Vooru katkemine markeerib Arturi vahelesegamist ja pealerääkimist. Järgmist vooru alustab Johannes avatud parandusalgatusega *ah*, mis viitab pealerääkimisega kaasnevale kuulumisprobleemile (Hennoste 2023: 1145–1147). Järgneb mikropaus, mille ajal partner ei jõuaks parandust läbi viia. Kuna Johannes küsimusele vastab, on ta seda siiski kuulnud. Kolmekordne jaatus on tugevalt kinnitav ning partikkel *ikka* osutab vastuse endastmõistetavusele (Hennoste 2023: 1123).

Näite 9 tegevus toimub jõululaupäeva õhtul. Alma on Johannesega kodus ja ootab Allanit. Lauatelefoni helinat kuuldtes eeldab ta, et Allan helistab.

- (9) ((telefonihelin))
 01 V: \$`ongi `Allan.\$ ((Johannesele))
 02 ((telefonihelin))
 03 V: \$halloo::? (.) `Allan,\$
 04 (1.2)
 05 V: \$`jumal kui `tore.\$
 06 (1.1)
 07 V: \$njoh, `millal sa sis `jõuad.\$
 08 (2.7)
 09 V: \$jaa jaa `äid pühi `sulle kah.\$
 10 (4.9)

- 11 V: @`misasja.@ ((tõsiselt))
 12 (4.0)
 13 V: aa (.) `ei=ei=`ei ma saan `aru jaa mh eihh, .hhh \$pole `mida:gi.\$

Alma vastab telefonile naeruse tooniga ja väljendab selgesõnaliselt rõõmu (read 3 ja 5). Seejärel küsib ta, millal Allan kohale jõuab (rida 7). Küsimuse all ei ole koju-tulemise fakt, vaid ainult aeg. Alma järgmine voor (rida 9) näitab, et Allan ei vastanud küsimusele, vaid soovis häid pühi. Vastus tuleb järgmises voorus (rida 10). Parandusalgatus *'misasja* ja Alma hääletooni tõsiseks muutumine osutavad, et vastus oli mitte-eelistatud. Sellele viitab ka Allani vastuse edasilükkamine pühade-sooviga. Järgneb tõenäoliselt selgitus (rida 12), mille järel Alma väljendab partikliga *aa* oma arvamuse korrigeerimist (Kasterpalu, Hennoste 2016: 152–153; Hennoste 2023: 1082) ja lepib vastusega, korrates oma sõnu. Tanya Stivers (2004) on leidnud, et mitmekordse väljendiga (ingl *multiple sayings*) näitab kõneleja, et tema hoiak on vastuolus vestluskaaslase pakutud tegevusjärjendiga. Pärast telefonivestluse lõpetamist teatab Alma Johannesele, et Allan tuleb homme. Avatud parandusalgatus osutas selles näites aktsepteerimisprobleemile.

Eriküsisõna lokaliseerib probleemüksuse süntaktiliselt ja semantilisel. Näites 10 helistab Thorbjörn oma elukaaslasele Marele.

- (10) 01 V: mp (0.3) `räägi palun `ruttu mul on väga `vähe `aega.
 02 (1.7)
 03 V: `mis raamat,
 04 (1.7)
 05 V: nojah, m-m-mm eks ma `vaatan=sis.

Kõne algus (pole näites esitatud) on omane suhtehoidmisvestlusele (vt Drew, Chilton 2000; Rääbis 2009: 30–31), mille Mare katkestab, soovides teada saada, miks Thorbjörn helistas. Thorbjörni vooru järel algatab Mare paranduse eriküsisõna ja raamiva kordusega *`mis raamat*, mis lokaliseerib probleemallika ja viitab arusaamisprobleemile. Nõustumine järgmises voorus näitab, et parandus sai lahendi ning parandusalgatusele eelnes palve otsida või hankida mingi raamat.

Tõlgendusettepaneku näiteid oli kaks. Selle parandusvõtte puhul pakub adressaat kõneldu kohta välja oma arusaama. Näites 11 on näite 8 algusosa: Johannesele helistab poeg Artur.

- (11) ((telefonihelin))
 01 V: jaa (0.3) alloo?
 02 (0.7)
 03 V: val-
 04 (1.0)
 05 V: `sina elistad.
 06 (1.0)
 07 V: kuule miks sa nüüd

- 08 (0.6)
 09 V: `juhtus midagi või.
 10 (2.8)
 11 V: ah \$`niimodi. nii et `kõik `asjad on `juttis.\$
 12 (0.7)
 13 V: <no \$`ole `sina kurinahk kõva `poiss.> .hhhhhh `vahi
 14 kuule `Artur sina võid kasvõi `omme`pääv `siia `tulla.\$

Sarja sisust on teada, et Artur elab Saksamaal ega ole kaua ühendust võtnud. See selgitab, et tema kõne on Johannesele üllatav (rida 5). Johannes haarab kohe initsiaatiivi ja pärib helistamise põhjuse järele, kahtlustades, et midagi on juhtunud (read 7 ja 9). Arturi antud info järel osutab Johannes oma informeerituse muutumisele fraasiga *ah `niimodi*, alustab naerusel häälel lausungialgulise partikliga *nii et* järeldust ja kokkuvõtet (Hennoste 2023: 1101–1102) ning pakub välja oma tõlgenduse *`kõik `asjad on `juttis*. Johannese järgmine voor, milles ta samuti heameelt väljendab, osutab, et paranduse lahendiks oli kinnitus, kuna vastasel juhul oleks edasi räägitud asjast, mis „ei ole juttis”.

Probleemi lokaliseerimine eraldi algatusküsimusega kuulub autentsetes vestlustes perifeersete parandusalgatusvõtete hulka, kuid analüüsitavas materjalis on selle kohta neli näidet (vt näide 5 rida 10 *misasi on `laut.*).

5. Arutelu ja kokkuvõte

Artiklis uuriti vestlusanalüüsi meetodit kasutades vestluskaaslase algatatud parandusi telesarja „Õnne 13” telefonikõnedes. Uurimismaterjaliks oli 60 argitefonikõnet eri hooaegadest. 54 kõnes näidatakse ainult ühte osalejat, kes imiteerib dialoogi. Kuues kõnes näeb televaataja küll mõlemat suhtlejat, kuid kõne pole esitatud dialoogina, kuna kaamerapilt püsib ühel tegelasel mitme vooru jooksul ja vestluskaaslase vahepealsed voorud puuduvad. Imiteeritud dialoogi puhul saab vestlusanalüüsi kesket analüüsivõtet, järgneva vooru tõestusprotseduuri kasutades partneri puuduvaid voore hüpoteesida selle põhjal, kuidas kõneleja eelmist vooru on tõlgendanud.

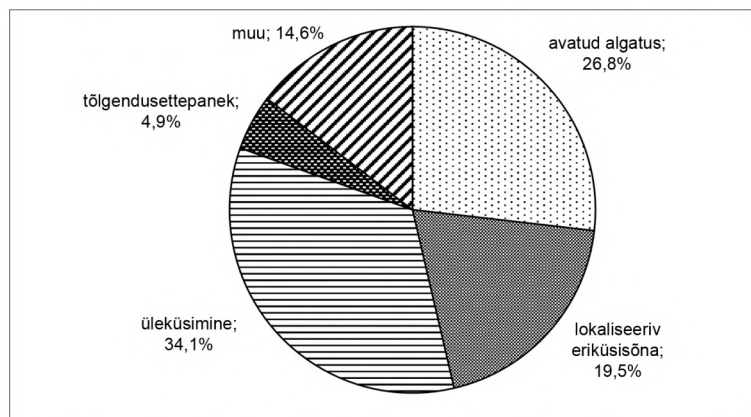
Filmidiskursuse mudelisse kuuluvad peale vahetute osalejate ka televaatajad ja seetõttu tuleb filmidialoogis voorud kujundada nii adressaati kui ka publikut silmas pidades. Telefonikõned täidavad sealjuures spetsiifilisi funktsioone: nad lisavad kujutatavale igapäevaelule realistlikkust ja aitavad samas kompaktselt ja lühidalt anda vaatajatele süžee mõistmiseks vajalikku infot.

Analüüsitud kõnedes oli 41 parandusalgatust: 14 korral algatas paranduse helistaja ja 27 korral vastaja. Uurimusest selgus, et parandusalgatuse kutsub kõige sagedamini esile voor, milles helistaja esitab helistamise põhjuse, ning selle vooru suhtlustegevus on valdavalt informeerimine. Ka hilisemas vestluses on probleemlikuks peamiselt info andmine kas omal algatusel või vastusena küsimusele. Parandusalgatusi ja neile järgnevaid voore kasutatakse saadud info televaatajatele vahendamiseks. Infot edastatakse sealjuures eri täpsusega. Kui võrrelda näiteid 6 ja 11, siis näites 6 saab

televaataja kolme parandusalgatuse ja täpsustava küsimuse kaudu teada, et Allaniga on sadamas midagi juhtunud. Näites 11 teeb Johannes saadud infost kokkuvõtte, et pojalt on 'kõik 'asjad 'juttis, aga ei räägi üksikasjalikumalt tema tegemistest ega olukorrast. Teise variandina ei vahendata parandusalgatusega sõnumi sisu, vaid ainult emotsiooni, mille see esile kutsus: näiteks rõõmu, ehmatust (näide 3), üllatust või pettumust (näide 9). Seda võtet ei kasutata, kui kõneleja on üksi. Kõikides niisugustes näidetes räägib paranduse algataja juuresviibivale kaaslasele pärast telefonikõne lõppu, mida ta teada sai. Ühel juhul saab televaataja infot telefonikõne käigus, teisel juhul pärast seda. Harva on probleemkusega voo suhtlustegevus palve (näide 10) või küsimus (näide 8).

Parandusalgatustel on vaadeldavates vestlustes ka laiem funktsioon kui televaatajate infolünga täitmine: nende kaudu tulevad ilmsiks osalejate suhted. Näites 4 saab vaataja teada, et Uku on kodus. Lisaks näitavad Mare üllatus ja etteheide, et tema arvates peaks Uku teda oma tegemistest informeerima, viimane aga ei pea seda vajalikuks. Näites 5 tuuakse parandusalgatustega esile Thorbjörni väliseesti päritolu ja rõhutatakse tema vähest kokkupuudet elukaaslase Mare jaoks harjumuspärase maaeluga.

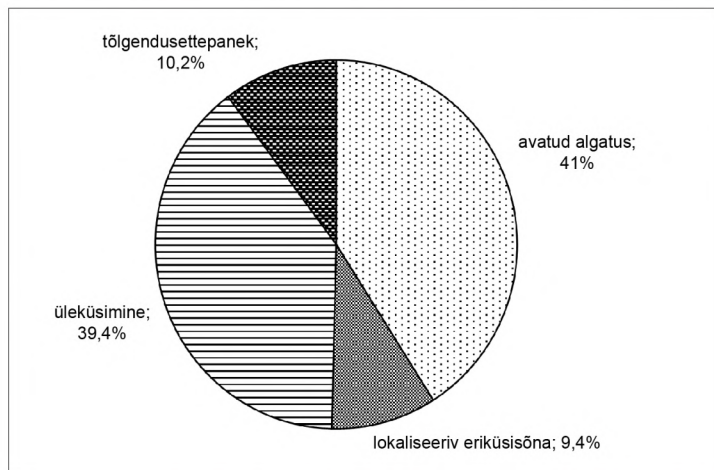
Parandusega lahendatakse analüüsitavates vestlustes valdavalt aktsepteerimisprobleeme (17 näidet; näited 3, 4, 6 (rida 8), 9), veidi harvem arusaamisprobleeme (11 näidet; näited 5, 10, 11), viiel juhul kuulmisprobleeme (näited 6 (rida 6), 8). Neljal juhul soovitakse öeldu taaskinnitust (näide 6 rida 12) ja neljal juhul ei ole võimalik probleemi üheselt tuvastada.

Joonis 1. Parandusalgatuste võtted „Õnne 13” telefonikõnedes.

Parandusalgatuse võtetest on kõige sagedasem üleküsimine (14 näidet; näited 4, 5 (rida 8), 6 (rida 8, 12), 7). Avatud algatust esineb 11 korda (näited 3, 8, 9), eriküsisõna 8 korda (näited 5 (rida 6), 6 (rida 6), 10), tõlgendusetepanekut kaks korda (näide 11). Lisaks sisaldab materjal nelja algatusküsimust (näide 5 rida 10) ja ühte mitteamisust väljendavat väitlauset (näide 5 rida 4). Parandusalgatuse ja koste piiripealseks näiteks on üks mitmekordses parandusjärgendis kasutatud uudismärk ('PÄRISELT=või.). Võrreldes eri tüüpi parandusalgatusi loomulikes argitelefoni-

vestlustes kasutatud parandustega (Strandson 2002), ilmneb, et käesoleva uurimuse materjalis esines avatud algatusi ja tõlgendusettepanekuid vähem, lokaliseerivat eriküsisõna aga rohkem kui autentsetes vestlustes (joonised 1, 2).

Joonis 2. Parandusalgatuste võtted autentsetes argitelefoni vestlustes (Strandson 2002).

Vaadeldud telefonikõnedes kasutatud parandusalgatuse võtete ja probleemide seosed erinevad mõnevõrra autentsete vestluste omadest. Kui tavaliselt lahendatakse avatud algatustega eelkõige kuulmisprobleeme, siis „Õnne 13” telefonikõnedes on keskne aktsepteerimisprobleem. Lokaliseeriv algatus osutab autentsete vestlustega sarnaselt eeskätt arusaamisprobleemile, aga ka kuulmis- ja aktsepteerimisprobleemile, mis tavalistes vestlustes on väga harv. Üleküsimisega lahendatakse arusaamis- ja aktsepteerimisprobleeme ning soovitakse eelmise vooru taaskinnitust samuti nagu loomulikes vestlustes.

Uuritavates vestlustes oli üheksa mitmekordset parandusjärjendit, mille puhul esimene parandus algataja seisukohast probleemi ei lahenda. Järgmise paranduse võib esile kutsuda sama probleemüksus (näide 5) või eelmise paranduse lahend (näited 5, 6); uuritud järjendid koosnesid kahest kuni neljast parandusest. Üldine mudel on selline, et järjend algab avatud algatuse või eriküsisõnaga ning sellele järgneb üleküsimine, algatusküsimus ja/või tõlgendus.

Enamik parandusalgatusi on prosoodiliselt markeeritud: öeldud valjema häälega, üllatunud, ehmunud, pettunud või naeruse tooniga, venitatud ja/või tugevalt rõhutatud. Sealjuures kasutatakse markeeritud prosoodiat ka selliste parandusalgatuste tüüpide puhul, mis loomulikus vestluses on markeerimata, näiteks arusaamisprobleemi väljendavad üleküsimised. Neutraalse tooniga on ainult mõned kuulmis- või arusaamisprobleemile osutavad (näited 5, 8, 10) ning kinnitust ootavad (näide 6 rida 12) parandusalgatused. Aktsepteerimisprobleemi puhul on kõik parandusalgatused markeeritud, ühes kõrvalekalduvas näites (7) varjab neutraalne väljendus tegelikku probleemi. Tundeid ja hoiakuid väljendatakse vaadeldud vestlustes tugevamalt kui loomulikus dialoogis.

Kokkuvõttes on parandusalgatused „Õnne 13” telefonikõnedes pigem tele-vaatajatele orienteeritud kui loomulikkult suhtlust jälgendavad. Parandused aitavad edasi anda tegelaste suhtlust, ilma et dialoogi teist osalejat kuulda oleks. Nende abil vahendatakse infot ning peegeldatakse tegelaste emotsioone ja suhteid.

Uurimust on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuur digiajastul” projekt „Digiajastu keel: suulised ja tähtvestlused” (EKKD-TA16).

LÜHENDID JA TRANSKRIPTSIOONIMÄRGID

H	helistaja	SÕNA	valjem lõik
V	vastaja	e:i	venitus
.	langev intonatsioon	si-	pooleli jäänud sõna
,	poollangev intonatsioon	(())	transkribeerija kommentaar
?	tõusev intonatsioon	hehe	naer
`sõna	rõhutada	\$ \$	naerev hää
(.)	mikropaus (0.2 sek või lühem)	@ @	hääletooni või hääle kvaliteedi muutumine
(0.5)	pausi pikkus sekundites	.hh	sissehingamine
=	kokkuhääldamine	.nhh	ninaga tõmbamine sissepoole
< >	aeglustatud lõik	mt	matsutamine

KIRJANDUS

- Annuka, Andra 2020.** Naerev hää ametlikus ja argivestluses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 16, lk 5–21. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa16.01>
- Bednarek, Monika 2010.** The Language of Fictional Television: Drama and Identity. New York: Continuum.
- Bell, Philip 2001.** Content analysis of visual images. – Handbook of Visual Analysis. Toim Theo van Leeuwen, Carey Jewitt. Los Angeles–London: Sage, lk 10–34. <https://doi.org/10.4135/9780857020062.n2>
- Bubel, Claudia M. 2008.** Film audiences as overhearers. – Journal of Pragmatics, kd 40, nr 1, lk 55–71. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2007.10.001>
- Bubel, Claudia; Spitz, Alice 2006.** “One of the last vestiges of gender bias”: The characterization of women through the telling of dirty jokes in Ally McBeal. – Humor, kd 19, nr 1, lk 71–104. <https://doi.org/10.1515/HUMOR.2006.004>
- Caviglia, Francesco 2006.** Film dialogue as a resource for promoting language awareness. – Culture in Language Learning. Toim Hanne Leth Andersen, Karen Lund, Karen Risager. Aarhus: Aarhus University Press, lk 105–126. <https://doi.org/10.2307/j.ctv62hgw3.9>
- Couper-Kuhlen, Elizabeth 1992.** Contextualizing discourse: The prosody of interactive repair. – The Contextualization of Language. (Pragmatics & Beyond New Series 22.) Toim Peter Auer, Aldo Di Luzio. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 337–364. <https://doi.org/10.1075/pbns.22.20cou>
- Couper-Kuhlen, Elizabeth; Selting, Margret 2018.** Interactional Linguistics: Studying Language in Social Interaction. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dingemanse, Mark; Blythe, Joe; Dirksmeyer, Tyko 2014.** Formats for other-initiation of repair across languages: An exercise in pragmatic typology. – Studies in Language, kd 38, nr 1, lk 5–43. <https://doi.org/10.1075/sl.38.1.01din>

- Dingemanse, Mark; Enfield, N. J. 2015.** Other-initiated repair across languages: Towards a typology of conversational structures. – *Open Linguistics*, kd 1, nr 1, lk 96–118.
<https://doi.org/10.2478/opli-2014-0007>
- Drew, Paul; Chilton, Kathy 2000.** Calling just to keep in touch: Regular and habitualised telephone calls as an environment for small talk. – *Small Talk. (Language in Social Life.)* Toim Justine Coupland. London: Routledge, lk 137–162.
<https://doi.org/10.4324/9781315838328-8>
- Egbert, Maria; Golato, Andrea; Robinson, Jeffrey D. 2009.** Repairing reference. – *Conversation Analysis: Comparative Perspectives. (Studies in Interactional Sociolinguistics 27.)* Toim Jack Sidnell. Cambridge: Cambridge University Press, lk 104–132.
<https://doi.org/10.1017/cbo9780511635670.005>
- Goffman, Erving 1976.** Replies and responses. – *Language in Society*, kd 5, nr 3, lk 257–313.
<https://doi.org/10.1017/S0047404500007156>
- Goffman, Erving 1979.** Footing. – *Semiotica*, kd 25, nr 1–2, lk 1–29.
<https://doi.org/10.1515/semi.1979.25.1-2.1>
- Hennoste, Tiit 2023.** Suuline keel. – *Eesti grammatika. Peatoim Helle Metslang.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 977–1181.
- Kalin, Maija 1995.** Coping with Problems of Understanding. Repair Sequences in Conversations between Native and Non-Native Speakers. (*Studia Philologica Jyväskyläensia* 36.) Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Kasterpalu, Riina; Hennoste, Tiit 2016.** Estonian *aa*: A multifunctional change-of-state token. – *Journal of Pragmatics*, kd 104, lk 148–162.
<https://doi.org/10.1016/j.pragma.2016.06.010>
- Keevallik, Leelo 2003.** From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Conversation. (*Studia Uralica Upsaliensia* 34.) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kitzinger, Celia 2013.** Repair. – *The Handbook of Conversation Analysis. (Blackwell Handbooks in Linguistics.)* Toim Jack Sidnell, Tanya Stivers. Chichester: Wiley-Blackwell, lk 229–256. <https://doi.org/10.1002/9781118325001.ch12>
- Kozloff, Sarah 2000.** Overhearing Film Dialogue. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Liddicoat, Anthony J. 2007.** *An Introduction to Conversation Analysis.* London–New York: Continuum.
- Mihkels, Krista 2013.** Keel, keha ja kaardikepp. Õpetaja algatatud parandussekventsides multimodaalne analüüs. (*Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Piazza, Roberta; Bednarek, Monika; Rossi, Fabio 2011.** Introduction: Analysing telecinematic discourse. – *Telecinematic Discourse: Approaches to the Language of Films and Television Series. (Pragmatics & Beyond New Series 211.)* Toim R. Piazza, M. Bednarek, F. Rossi. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 1–17.
<https://doi.org/10.1075/pbns.211.02pia>
- Pullerits, Anett 2021.** Missugust eesti keelt kõneleb eesti teater? – *Teater. Muusika. Kino*, nr 9, lk 18–28.
- Quaglio, Paulo 2008.** Television dialogue and natural conversation: Linguistic similarities and functional differences. – *Corpora and Discourse: The Challenges of Different Set-*

- tings. (Studies in Corpus Linguistics 31.) Toim Annelie Ädel, Randi Reppen. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 189–210. <https://doi.org/10.1075/scl.31.12qua>
- Rossi, Fabio 2011.** Discourse analysis of film dialogues: Italian comedy between linguistic realism and pragmatic non-realism. – *Telecinematic Discourse: Approaches to the Language of Films and Television Series*. (Pragmatics & Beyond New Series 211.) Toim Roberta Piazza, Monika Bednarek, Fabio Rossi. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 21–46. <https://doi.org/10.1075/pbns.211.04ros>
- Rumm, Andra 2018.** Kas vastata lühidalt või pikalt? Avatud küsimuste vastused eesti suulises suhtluses. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 297–313. <https://doi.org/10.54013/kk725a3>
- Räabis, Andriela 2009.** Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Räabis, Andriela 2025.** Vestluskaaslase identifitseerimine telesarja „Õnne 13” telefonikõnedes. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, kd 21, lk 279–296. <https://doi.org/10.5128/ERYa21.15>
- Ryan, Jonathon; Granville, Scott 2020.** The suitability of film for modelling the pragmatics of interaction: Exploring authenticity. – *System*, kd 89, artikkel nr 102186. <https://doi.org/10.1016/j.system.2019.102186>
- Sacks, Harvey; Schegloff, Emanuel A.; Jefferson, Gail 1974.** A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. – *Language*, kd 50, nr 4 (osa 1), lk 696–735. <https://doi.org/10.1353/lan.1974.0010>
- Schegloff, Emanuel A. 1979.** The relevance of repair to syntax-for-conversation. – *Discourse and Syntax*. (Syntax and Semantics 12.) Toim Talmy Givón. New York: Academic Press, lk 261–286. https://doi.org/10.1163/9789004368897_012
- Schegloff, Emanuel A.; Jefferson, Gail; Sacks, Harvey 1977.** The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. – *Language: Journal of the Linguistic Society of America*, kd 53, nr 2, lk 361–382. <https://doi.org/10.2307/413107>
- Selting, Margret 1988.** The role of intonation in the organization of repair and problem handling sequences in conversation. – *Journal of Pragmatics*, kd 12, nr 3, lk 293–322. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(88\)90035-5](https://doi.org/10.1016/0378-2166(88)90035-5)
- Selting, Margret 1996.** Prosody as an activity-type distinctive cue in conversation: The case of so-called ‘astonished’ questions in repair initiation. – *Prosody in Conversation: Interactional Studies*. Toim Elizabeth Couper-Kuhlen, M. Selting. Cambridge: Cambridge University Press, lk 231–270. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511597862.008>
- Sidnell, Jack 2010.** Conversation Analysis: An Introduction. (Language in Society 37.) Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.
- Stivers, Tanya 2004.** “No no no” and other types of multiple sayings in social interaction. – *Human Communication Research*, kd 30, nr 2, lk 260–293. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2004.tb00733.x>
- Strandson, Krista 2002.** Vestluskaaslase algatatud reformuleeringud eesti vestlustes: reformuleeringualgatuse vahendeid ja põhjuseid. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Tagliamonte, Sali; Roberts, Chris 2005.** So weird; so cool; so innovative: The use of intensifiers in the television series *Friends*. – *American Speech*, kd 80, nr 3, lk 280–300. <https://doi.org/10.1215/00031283-80-3-280>
- Tatsuki, Donna 2005.** Telephone call behavior in films and language textbooks. – *The Kobe Gaidai Ronso: The Kobe City University Journal*, kd 56, nr 2, lk 59–82.

Washburn, Gay N. 2001. Using situation comedies for pragmatic language teaching and learning. – TESOL Journal, kd 10, nr 4, lk 21–26.
<https://doi.org/10.1002/j.1949-3533.2001.tb00045.x>

Andriela Rääbis (sünd 1966), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), andriela.raabis@ut.ee

Other-initiated repair in the phone calls of the TV series *Õnne 13*

Keywords: film dialogue, telephone conversation, repair organization, Estonian

This paper analyzes phone calls from the Estonian television series *Õnne 13* (“Happiness Street 13”) using the methodological framework of conversation analysis. The dataset consists of 60 everyday phone calls from various seasons (1994–2024). A defining characteristic of these calls is their one-sidedness, with one participant simulating a dialogue. By applying the core analytical technique of conversation analysis – the next-turn proof procedure – it is possible to reconstruct the missing turns of the interlocutor based on how the speaker interprets the previous turn.

In film discourse, the model includes not only the ratified participants but also the television audience. Therefore, turns in film dialogue must be designed with both the fictional addressee and the audience in mind. Since the viewer cannot hear the other participant, it is the visible character’s task to convey their turns to the audience. One technique used for this purpose is the initiation of repair.

In the analyzed conversations, 41 repair initiations were identified: 14 initiated by the caller and 27 by the recipient. Most repair sequences occur at the beginning of the conversation. Repair primarily addresses problems of acceptance (17 instances) and understanding (11 instances).

The most common strategies for repair initiation are repetition of the trouble source and open-class initiators (e.g., *ah?* ‘what?’, *misasja?* ‘what?’). The relationship between problems and strategies in the analyzed telephone conversations differs somewhat from that in authentic conversations. While open-class initiators typically address hearing problems in real-life interaction, here they more often indicate acceptance problems.

Most repair initiations are prosodically marked – expressed in a louder voice, with a tone of surprise, fear, disappointment, or laughter, often stretched and/or strongly emphasized. Marked prosody is also applied to types of repair initiations that are typically unmarked in authentic conversation.

Andriela Rääbis (b. 1966), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher (Jakobi 2, 51005 Tartu), andriela.raabis@ut.ee

Keelekorpus kui leksikograafi abilise kõnekeelsuse tuvastamisel

LYDIA RISBERG, MARIA TUULIK, MARGIT LANGEMETS,
KRISTINA KOPPEL, ENE VAINIK, ESTA PRANGEL, ELERI AEDMAA

Leksikograafi ehk sõnaraamatukoostaja tööriistu arendatakse pidevalt, misjärel tasub tööprotsesse kogu aeg üle vaadata ja kohendada (vt ülevaadet Klosa-Kückelhaus, Tiberius 2024). Keele uurimiseks kasutatakse tänapäeval mahukaid keelekorpusaid (vt ka Baayen 2024; Rundell 2024; Davies 2025), millele Eesti leksikograafias on tuginetud juba 1990. aastatest. Spetsiaalsete leksikograafiliste tööloikude jaoks on Eesti Keele Instituudis (EKI) loodud ka korpusandmete analüüsi tööriistu, näiteks kalkulaatoreid sõnaliigi muutumise tuvastamiseks (vt nt Vainik jt 2021; Paulsen jt 2023). Siin artiklis keskendume sellele, kuidas saab kasutada korpusanalüüsi sõnaraamatumärgendite, konkreetsemalt kõnekeelsuse märgendi üle otsustamisel.

Märgendite esitamise järele sõnaraamatus on alati olnud ühiskondlikku nõudlust, nii ka praegu. Näiteks otsivad keeleõppijad sõnastikust infot sõnade kasutusregistrite kohta (Pool jt 2025), ent on väljendatud ka soovi, et 2025. aastal ilmuvas õigekeelsussõnaraamatus (ÕS) oleks kirjakeele kiht välja sõelutud (Päärt 2023), või ka, et ÕS esitaks üksnes neutraalset sõnavara (Nemvalts 2023). Nagu teistes sõnastikes, nii on seni ÕS-iski olnud erisugust keelematerjali – seda on väljendanud ka ÕS 1999 toimetaja Tiiu Erelt (2002: 74): „Sõnaraamatu plussiks julgen pidada rohket väljendite tõlkimist ühest allkeelest, registrist, stiilist teise, hrl neutraalkirjakeelde.”

Keskendume kõnekeelele kui neutraalsest keelest irduval stiilitasandile. Valisime kõnekeele praktilisel kaalutlusel, sest erinevalt näiteks vulgaarsest või lastekeelest, mida on sõnaraamatutes samuti märgendatud, on kõnekeelsust olnud leksikograafil keerulisem tabada, sest see on subjektiivsem ja vähem äärmuslik register. Peale selle on ÕS-is mõnele sõnale lisatud kõnekeelsusele osutav märgend (ARGI) keelekorralduslikel kaalutlustel (vt ka Raag 2008: 11–12; Risberg 2024a: 53–57). Süsteemselt tasub üle vaadata ka EKI ühendsõnastikus (ÜS; keeleportaalis Sõnaveeb) olevad kõnekeelsuse märgendiga keelendid, sest normatiivse ÕS 2018 integreerimine on võinud mõjutada ÜS-i keeleinfot, olgugi et järgmise, ÕS 2025 koostamise käigus on ÕS 2018 infot üle analüüsitud ja ajakohastatud (nt Paet 2023; Risberg 2024a; vt Langemets 2025).

Uurisime, kuidas saab leksikograaf korpusinfost tuge kõnekeelsuse märgendi lisamise või eemaldamise üle otsustamisel. Millal on alust sõna või väljendi tähendusele sõnaraamatus kõnekeelsusele osutav märgend lisada?

1. Registrid ja sõnaraamatumärgendid

Terminite *register*, *žanr*, *allkeel*, samuti *kirjakeel* ja *kõnekeel* kasutuses ning definitsioonides pole teoreetilistes käsitlustes olnud ühist kokkulepet. Terminikasutus on põhinenud pigem autorite eelistustel, samas ongi need mõisted hāgusate piiridega ja osaliselt kattuvad. (Kuzman, Ljubešić 2023; Lindström jt 2023; Vaik 2024) Jārgnevalt avame seda mõistestikku, taotlemata ebaūhtluse lahendamist (alapeatūkk 1.1), ning kirjeldame sõnaraamatumārgendite tausta (alapeatūkk 1.2).

1.1. Mõistestik

Tiit Hennoste ja Karl Pajusalu (2013: 13) on *allkeele* defineerinud kui keele variandi, „mida kasutatakse järjekindlalt teatud kasutussituatsioonides või inimrühmades ning millel on omad keelelised kasutusnormid või -normingud”. Nad on kirjeldanud kolme võimalust allkeeli liigitada: 1) normitud keele, 2) kasutussituatsioonide ja 3) kasutajate (murreteūlene ūhiskeel vs. murded) järgi. Teise variandi, st kasutussituatsioonide omaduste kaudu on nad mõtestanud just *registreid*: keelelised valikud olenevad sellest, kas tegu on suulise või kirjaliku, avaliku-ametliku või kõnekeelse suhtlusega (Hennoste, Pajusalu 2013: 13). Siin artiklis järgime sama mõtestust, seda toetab ka Anke Lüdelingi jt (2022: 3) tõdemus, et registrid on keelteūlesed ja registri all mõeldakse sageli selliseid kategooriaid nagu ametlik keel ja kõnekeel.

Mõisteid *register* ja *žanr* on eristanud mitmed autorid: registrit iseloomustavad tekstist sõltumatud keelelised tunnused, samas kui *žanr* iseloomustab just teksti (vt Lee 2001; ka Vaik 2024: 24–26). Douglas Biberi ja Susan Conradi (2009: 10) järgi peab registrianalūūs tuginema tekstivalimile, mis esindab registrit võimalikult teraviklikult, see ei tohi põhineda ainult ūhel tekstil või ūhe autori stiilil.

Artiklis osutab *žanr* konkreetsele tekstiliigile, nāiteks blogitekstile. Blogipostitus vōib olla nii informaalses registris, sisaldades muu hulgas palju vārvikaid kõnekeelseid sõnu, kui ka neutraalses registris. Mōlemal juhul vōidakse blogipostituses järgida kirjakeele norme. Register aga paigutab keelelise vāljenduse informaalse-neutraalse-formaalse skaalale, sõltumata *žanrist*. Ūhe *žanri* sees vōivad tekstid registriliselt varieeruda.

Artikli fookuses oleva kõnekeelega seostub termin *kirjakeel*, mida on eri autorid samuti aja jooksul kasutanud (kohati vāga) erineva sisu tāhistamiseks. Olenevalt käsitlusest on mōeldud nāiteks 1) neutraalset keelt vastandina sageli vārvikale kõnekeelele, 2) ranget normikirjakeelt ehk seadusega ette nāhtud kirjakeele normile vastavat ametlikku keelekasutust vastandina muule vabamale keelekasutusele, kus järgitakse kasutuses kujunenud norme, vōi 3) kirjutatud keelt vastandina kōneldud keelele (Lindström jt 2023: 8–9). Artiklis keskendume kõnekeelele kui neutraalkeelest vārvikamale registrile.

Terminit *standardkeel* on samuti kasutatud eri sisu tāhistamiseks, vastandades seda kas 1) rangetest normingutest vabamale kõnekeelele vōi 2) murretele. Artiklis kasutame sõna *ūhiskeel*, kui mōtleme murreteūlest ūhiskeelt, mida sajand tagasi loodi ja mida tānapāevaks ūle Eesti rāāgitakse. Mōistet *ūldkeel*, mida kasutatakse

vanusest, ametist, haridusest, elupaigast olenemata, vastandame erialakeeltele, kus kasutatakse erialaspetsiifilisi termineid.

1.2. Märghendid sõnaraamatutes

Sõnaraamatumärghendite lisamine on sõltunud sellest, kas sõnastik on deskriptiivne või preskriptiivne. Anke Lüdellingi jt (2022: 4, 9) järgi peavadki keeleallikad (nagu sõnaraamat) osutama, et teatud keelendid või grammatilised vormid sobivad kindlatesse olukordadesse. Samas on nad nentunud, et preskriptiivsetes sõnastikes ja grammatikates on selliseid väiteid esitades toetunud vaid väiksele ja piiratud tekstivalimile, mistõttu on esitatud vähe või juhuslikke tõendeid. (Lüdelling jt 2022) Teisalt ei pruugi ka deskriptiivsed allikad alati olla objektiivsed (Wit, Gillette 1999: 2; Pullum 2023).

Leksikograafias pole välja kujunenud üldist ühtset süsteemi, kuidas sõnakasutust märghendite abil täpsustada: märghendite valik võib eri keeltes ja eri sõnakogudes varieeruda väga suurel määral. Enamasti on sõnastikes kasutusel registri- (nt *kõnekeelne*) ja erialamärghendid (nt *bioloogia*, *õigusteadus* või selgitus „oskuskeeles täpsem”), aga märghend võib piiritleda ka kasutussagedust (nt *harv*), aega (nt *uus*, *vanamoodne*), stiili (nt *stiilitundlik*, *luulekeelne*), suhtumist (nt *halvustav*), geograafilist piirkonda (nt *Briti inglise*, *murdes*) või anda muud infot. Neutraalset üldkeelset sõna pole tavaks märghendiga varustada, nii on enamik sõnu sõnaraamatus märghendita.

Sõnaraamatumärghend osutab sellele, et sõna kaldutakse kasutama mujal kui neutraalses kontekstis, näiteks kõnekeelsuse märghendit saab käsitleda informaal-sele registrile osutavana. Sue Atkinsi ja Michael Rundelli (2008: 185) käsitluses on osad keelendid neutraalkeelest formaalsemad ja teised informaaalsemad, mistõttu oleks sõnaraamatus nende hinnangul otstarbekas eristada keelendi formaalsuse astet: neutraalsest ametlikumat registrit märghendiks näiteks *ametlik* (ingl *formal*, vahel isegi *official* 'ametlikult kehtiv'), neutraalsest informaaalsemat registrit aga *mitteametlik* (*informal* või selle variatsioonid, nagu *familiar*, *casual*, *relaxed*). Samas on sõnaraamatuesituse üldisem probleem see, et iga kirjeldatav sõna on loomulikust kontekstist väljas ja nii ei saa märghend määrata universaalset normi selle sõna igale kasutusjuhule, ehkki seda on kipunud nõnda tõlgendada (Langemets jt 2024: 753). Samuti on kasutajad märghendeid võtnud kui (normatiivset) märghannet või hoiatust sõna kasutuspiirangu kohta (vt nt Trap-Jensen 2002). Briti entsüklopeedia Britannica kodulehel on lausa hoiatatud, et inimesed, kes (sõnastikumärghendite najal) jagavad keelekasutust „õigeks” ja „valeks”, ei mõista, kuidas keel tegelikult toimib (Read s. a.; vt ka Baayen 2024: 634). Seepärast on seal soovitatud olla märghendite lisamisel pigem säästlik: paremini illustreerivad keelekasutust hoopis (autentsed) näitelauseid.

Eesti seletussõnaraamatuid (EKSS 1988–2007, 2. trükk 2009) on alati koostatud keelenäidete põhjal: kuni 1990-ndateni kirjakeele arhiivi najal (ca 4 mln sedelit), alates 1990-ndate algupoolest on kasutatud elektroonilisi tekstikogusid (EKSS 2009: 5–6). 2010. aastatest on kasutusel mahukas eesti keele ühendkorpus (Koppel, Kalas 2022) ja spetsiaalsed korpustööriistad, nagu Sketch Engine. EKI ühendsõnastiku (ÜS) selgrooks saanud „Eesti keele sõnaraamat” (EKS 2019) toetus korpusanalüüsile

(Langemets jt 2018). Märjendite valikul on EKI ühendsõnastikus järgitud EKSS-i tava, sh on kasutatud märjendit KÕNEKEELNE (mitte ARGİ, nagu ÕS-is). Kõnekeelseks märjendatud keelendeid (täpsemalt, nende tähendusi) on seal 2025. aasta alguse seisuga umbes 5000 (kokku on ÕS-is 180 000 märksõna).

Leksikograafid on keeleandmeid ja nende toel registrist kuuluvust analüüsinud ja hinnanud küll näidete varal, ent varem pole olnud ühist suunist, kuidas seda teha, ning iga otsuse taga on olnud konkreetne inimene oma keeletajuga. Seletussõnaraamatu otsuseid on osaliselt mõjutanud ka varasemates ÕS-ides kujundatud keelekorralduslikud ettekirjutused, näiteks on 2009. aasta EKSS-is sõna *õieti* tähenduse 'õigesti' juures kõnekeelsusele osutav märjend, sest alates 1999. aasta ÕS-ist jäeti see tähendus välja (vt lähemalt Risberg, Langemets 2021: 912–914).

ÕS 2018-s on neutraalkeelest irduvad sõnad tähistatud märjendiga ARGİ ('argikeelne'), aga ka MURDES, VULG ('vulgaarne'), LASTEK ('laste- või hoidjakeelne') jt. ÕS 2018-s on argi- ehk kõnekeelseid sõnu ja väljendeid ligi 2300 (kokku on ÕS-is 50 000 märksõna). Kuigi ÕS-ide avaldamise järel on autorid märjenditest siin-seal rääkinud (nt Erelt 2002; Raadik 2014; ka Kerge 2004; vt analüüsi Langemets, Risberg 2023), siis seda, miks konkreetset sõnad on argikeelseks määratletud, peab uurima üksiksõnade kaupa eri allikatest (nt Henn Saari kogumikest, vt Risberg 2024a: 51). Kõiki valikuid pole tõenäoliselt ka kirjeldatud ega põhjendatud.

Tõlgendamisraskusi on tekitanud see, et ÕS 1999-s ja ÕS 2006-s kasutati ARGİ-märjendit kahes tähenduses: kõnekeele eristamiseks kirjakeelest (nt sõna *kõiksugune* märjendita, *kõiksugu* märjendiga ARGİ) ning oskuskeele eristamiseks üldkeelest (nt märjendiga AJ ('ajalugu') *bürgermeister* 'linnapea, linnavalitsuse eesistuja' vs. samatähenduslik *pürjermeister* märjenditega VMO ('vanamoeline') ja ARGİ) (vt ka Erelt 2002; kriitika Vare 2001).¹ Krista Kerge (2004: 17) on ARGİ-märjendit tõlgendanud kui osutust „vaba registri stiililt neutraalsele sõnale”, mis ei sobi ametlikku teksti. Samas on ARGİ-märjendiga tähistatud ka värvikaid sõnu, mis pole stiililt neutraalsed (nt *ahnepäits*, *läbustama*, *munajoodik*). Ametnike formaalse, pahatihti kantseliitliku keelega seostub ÕS-i märjend PABERL ('paberlik, kuivametlik') (81 juhtu, neist enamus näitelauses), mis suunab vastavaid väljendeid ametlikus keeles vältima.

Kokkuvõttes on eesti leksikograafias senised märjendiga sõnad põhjalikult ja süsteemselt läbi uurimata. Samas tõlgendatakse märjendeid objektiivse informatsioonina, mitte ei peeta subjektiivseks (Pajusalu 2009: 6). Keeleallikates, eriti vaneimates, on paljusi siiski olnud tegemist subjektiivsete otsustega, nagu on Rudolf Karelson osutanud ka eesti kirjakeele seletussõnaraamatu koostamise kohta: „Ent kõigest hoolimata võivad kõik meie poolt sõnade **kõnekeelsusele**, humoristlikule, halvustust väljendavale jm. kasutusele viitavad märjendid osutada täiesti subjektiiv-

¹ Alates ÕS 2013-st vähendati ARGİ-märjendi koormust ja hakati kasutama üldkeelsõna juurest termini juurde juhatavat osutust *oskuskeeles täpsem* (Raadik 2014: 72–73), ent mitte kõikide selliste sõnade juures. Peale selle on erialamärjendeid ÕS-is aja jooksul vähendatud, muutmata sõnartiklis muud infot, ja nii on sõna kirjeldus jäänud lähtuma erialakeelest (Paet, Risberg 2021: 969). ÕS 2018-s on erialamärjendeid endiselt rohkesti, 13 000 sõna juures, samas muid märjendeid on märgatavalt vähem: kokku umbes 6600 sõna või väljendi juures.

seteks, sest nad **rajanevad peamiselt sõnaraamatu autorite isiklikul keeletundel**” (Karelsen 1990: 34, meie rõhutused). Sellest tuleneb ka vajadus süsteemsemate ja valideeritavamate meetodite ja ühise suunise järele, millele saaks leksikograaf mär- gendi lisamise töös otsust langetades tugineda.

2. Korpustööriista kasutamise võimalused

Sõnaraamatutöö jaoks on viimastel aastatel katsetama hakatud ka suuri keele- mudeleid (SKM-id; vt ülevaadet de Schryver 2023; ka EKI-s tehakse katsetusi, vt nt Jürviste jt 2025; Tuulik jt (ilmumas)), mida pidevalt arendatakse ja mis annavad vas- tuseid üha paremas eesti keeles. SKM-id võivad öelda töönaosusliku hinnangu oma treeningandmetele tuginedes, ent nad ei anna usaldusväärseid viiteid ega võimalust vaadata reaalselt esinenud kasutusjuhtumeid sellises kontekstis, nagu neid saab vaa- delda korpuses. Küll aga saab kasutada SKM-e korpusedmetele analüüsimiseks. (Vt nt Davies 2025)

Korpuseid on kasutatud registri või stiili uurimiseks tekstitasandil (vt nt Cvrček 2024; Eder 2025), meie lähtusime aga keelenditest, sest leksikograafi ülesanne on kirjeldada just keelendit selle kõigis tähendustes. Eesti keele uurimiseks on leksiko- graafil vaja kiiret ning tõhusat vahendit, mis aitaks hinnata, millises registris sõna(tähendust) tüüpiliselt kasutatakse.

2.1. Tekstiliigid keelekorpuses

EKI ühendsõnastiku koostamisel on algusest peale toetunud korpusanalüüsile (Langemets jt 2018): 2010. aastatest on kasutatud tarkvarafirma Lexical Computing Ltd. arendatavat korpustööriista Sketch Engine (Kilgarrieff jt 2014). Korpustööriista kaudu ligipääsetavas eesti keele ühendkorpuste sarjas (Koppel, Kallas 2022) on 2025. aasta seisuga ilmunud viis versiooni. Hiljutisimas, eesti keele ühendkorpuses 2023, on 13 allkorpust, millest suurimad on veebikorpused. Erinevalt traditsiooni- listest (nt tasakaalus ja erialastest) korpustest, millesse valitakse tekstid kindlaks- määratud tekstiliike (žanreid) silmas pidades, pole veebist kogutud korpuse puhul teada, mida see täpsemalt sisaldab. Kuna veebitekstid pole üldlevinud taksonoomia järgi klassifitseeritud, tuleb neid korpusesse lisades klassifitseerida kas käsitsi või (pool)automaatsete meetoditega. (Vaik jt 2020) Tarkvarafirma kasutab veebitekstide klassifitseerimiseks poolautomaatseid meetodeid ning ka eesti keele ühendkorpuses on kasutusele võetud nende pakutud klassifikatsioon (muude klassifitseerimis- võimaluste kohta vt Vaik jt 2020; Vaik 2024).

Alates 2021. aasta ühendkorpuse versioonist on kasutusel kahetasandiline klassi- fikatsioon: žanrid (ingl *genre*, laiem klass) ja teemad (*topic*, kitsam klass, nt sport, poliitika, tervis) (Koppel, Kallas 2022). Teema määrab teksti sisu, mida on võima- lik ära tunda peamiselt teksti leksikaalsete omaduste, st selles kasutatavate sõnade kaudu. Žanrit on võimalik määratleda teksti süntaktiliste ja leksikaalsete omaduste järgi ehk lihtsamalt öeldes kirjutamisstiili põhjal (näiteks kirjutatakse akadeemilisi

tekste hoopis teises stiilis kui blogipostitusi).² (Suchomel, Kraus 2022) 2023. aasta ühendkorpuse tekstide klassifitseerimisel võeti kasutusele kolmetasandiline liigitus, jagades teatud teemad omakorda allteemadeks (nt üldise *sport* kõrval ka *jalgpall*, *korvpall* jm). Uurisime, kuidas tuleb tekstide poolautomaatne liigitus kasuks sõnaraamatute kõnekeelsuse märgendi üle otsustamisel ja mida tuleks seejuures arvesse võtta.

2.2. Märgendi määramise katse

2024. aasta kevadel tehtud katses lähtusime konkordantsipõhisest korpusanalüüsist (st vaatasime sõnu kontekstis), lisades juurde žanrianalüüsi. Võtsime valimisse sõnaraamatus juba kirjeldatud, mitte uued sõnad, et meil oleks võrdlusalusena võtta varem tehtud leksikograafiline otsus. Nii pärinevad katsesse valitud sõnad kahest üldkeelsõnaraamatust: „Eesti õigekeelsussõnaraamatust ÕS 2018”, mis oli katse ajal eesti kirjakeele normi aluseks, ning üle vaadatud ja uuemat infot sisaldavast EKI ühendsõnastikust 2024 (ÜS). Uurimust tegime sõnatasandil, mitte (kõnekeelsete) tähenduste kaupa, sest korpusest ei saa sõnatähendusi automaatselt kätte, neid tuleb uurijal ise tõlgendada.

Kokku oli materjaliks 240 juhuvalimiga saadud sõna. Täpsemalt pärines 50 KÕNEKEELNE-märgendiga sõna ÜS-ist (nt *maarott*) ja 50 ARG-märgendiga sõna ÕS-ist (nt *eraots*). Kontrollrühmaks võtsime 50 märgendita sõna ÜS-ist (nt *ehitismälestis*) ja 50 märgendita sõna ÕS-ist³ (nt *instrueering*). Võrdluseks kaasasime katsesse ka murdesõnu: 20 murdemärgendiga sõna ÜS-ist (nt *serbak*) ja 20 ÕS-ist (nt *kuukama*).⁴ Valimis leidis sõnu eri sõnaliikidest (nt *tüübiline*, *toss*), samuti sõnaühendeid (nt *vastu lonti andma*), kuna sõnaraamatu märksõnadeks ongi erisugused keelendid.

Korpuse infot analüüsis EKI teadusprojekti EKKD-III1 registrite töörühma üheksa liiget, kelle vahel jagati analüüsitavad sõnad võrdselt ära.⁵ Ülesandeks oli

² Veebitekstide klassifitseerimist tehakse URL-i põhiselt. See tähendab, et kõik tekstid, mis on alla laaditud ühelt URL-ilt, klassifitseeritakse samasse tekstiliiki. Näiteks kõik dokumendid, mis on alla laaditud URL-ilt postimees.ee, on märgendatud kui *perioodika*, samas saavad URL-ilt sport.postimees.ee alla laaditud tekstid juurde teemamärgendi *sport*. Käsitsi klassifitseeritud tekste kasutab Lexical Computing omakorda treeningmaterjalina, mille abil õppinud klassifikaator liigitab ülejäänud tekstid žanritesse ja/või teemadesse, juhul kui klassifikaator on teksti omaduste põhjal kindel, et tegu on just seda tüüpi tekstiga (Suchomel, Kraus 2021, 2022). Kui klassifikaator ei ole teksti omaduste põhjal kindel, et tegemist on teatud žanri või teemaga, ei klassifitseeri see tekste ainult selleks, et mingit silti külge panna. Seepärast on korpuses žanrite ja teemade all ka *none* 'määramata'.

³ Kuna ÕS 2018 andmebaasis pole registri- ja erialamärgendid sama klassifikaatoriga, sattus sellesse valimisse erialamärgendiga termineid. Jätsime need siiski valimisse, sest terminid ei asetu informaalessse registrisse.

⁴ Murdesõnad kaasasime katsesse, kuna murdekeele ja kõnekeele piiril on leksikograafias ajaga nihkumisi toimunud, näiteks sõna *pudru* oli EKSS 2009-s märgendatud murdekeelseks, ent EKI ühendsõnastikus kannab see kõnekeelsuse märgendit.

⁵ Selle ülesande eesmärk oli imiteerida leksikograafia reaalsel tööd, kus sõnaga tegeleb üldiselt üks inimene. Sõnaraamatutööle on iseloomulik see, et valikuid tuleb teha kiiresti, jäämata üht sõna analüüsima või kolleegidega arutama mitmeks kuuks. Kuna leksikograafide keeletaju ja tõlgendused võivad erineda, tegime hiljem kontrollkatse, et välja selgitada hinnangute varieerumise

tutvuda Sketch Engine'i tööriista abil eesti keele ühendkorpuse (ÜK 2023) keeleandmetega. Korpuse põhjal märgiti analüüsitabelisse sõna sagedusinfo (absoluutne ja *per mln*) ning viis sagedamat žanrit ja viis sagedamat teemat, mis selle sõna puhul esildusid. Iga žanri ja teema juures määrati sõna tüüpilisus neis (tekstiliigi suhtelise sageduse järgi).⁶ Niisiis uurisime, kui sage on sõna ise ning millistes žanrites ja teemades see kõige rohkem esineb ning kas ta on seal tüüpiline või mitte. Kui sõna esineb tüüpiliselt määramata žanris (ingl *none*), saab leksikograaf tõlgendada seda märgina, et sõna kasutatakse mitmesugustes tekstides, kaldumata mõnda konkreetse žanri. Soovi korral sai leksikograaf tutvuda ka konkordantsiinfoga ja seejärel pidi andma hinnangu, kas korpuse põhjal võiks sõna olla ÜS-is märgendita või märgendiga – ja kui, siis millisega. (Analüüsijale ei olnud ette antud infot, kas tema uuritava sõnal on ÜS-is või ÕS-is märgend küljes.) Andmete põhjal võis ükskõik mis märgendit pakkuda. Tahtsime näha, kas ja kui palju pannakse kõnekeelele osutav märgend. Võimalus oli teha märkmeid ka vabasse kommentaarilahtrisse.

Analüüsi põhjal tegid kaks töörühma liiget tulemustest kokkuvõtte. Esiteks tuli iga sõna puhul välja tuua (*jah/ei*-vormis), kas korpus oli informatiivne ehk kas korpusinfo põhjal oli leksikograafil võimalik märgendi kohta otsus langetada. Kui vastuseks märgiti „ei”, tuli leksikograafil täita selgituse lahter. Seda lahtrit analüüsisime kvalitatiivselt. Üldanalüüsis kõrvutasime leksikograafi korpuse põhjal tehtud otsust ka originaalallika märgendiga. Eraldi vaatlesime juhtumeid, kus originaalallikas oli keelend märgendatud kõnekeelseks, kuid korpusinfo põhjal otsustas leksikograaf selle märgendita jätta.

3. Tulemused

3.1. Korpuse informatiivsus

Informatiivsuse all peame silmas seda, kas žanriandmetega täiendatud korpusinfo põhjal oli leksikograafil võimalik otsustada, milline märgend sõnale lisada. Üldanalüüsisist selgus, et korpust hinnati märgendi määramisel üldiselt informatiivseks (82,1%). Näiteks saab sõnale *fanatt* korpusandmete põhjal lisada märgendi KÕNE-

suurusjärk. Väiksema valimi peal (24 sõna 240-st, 10%) viisime läbi lihahindamise, mis näitas, et kui sama sõna hindab kolm leksikograafi, siis 21 sõna korral olid hindajad täpselt sama meelt. Ülejäänud kolmest juhust kattus kahel juhul arvamus osaliselt ja ainult ühe sõna puhul jäid hindajate arvamusd jaht vastukäivaks.

⁶ Tekstiliigi suhteline sagedus (ingl *relative text type frequency*) on mõõdik, mis näitab sõna suhtelist esindatust konkreetsetes tekstiliigis võrreldes kogu korpusega ehk seda, kui iseloomulik on sõna mingile tekstiliigile. Tekstiliigi suhtelise sageduse arvutamiseks jagatakse päringu suhteline sagedus (*query relative frequency*) konkreetse tekstiliigi suhtelise suurusega. Tekstiliigi suhteline sagedus alla 100% viitab sellele, et sõna esineb selles konkreetsetes tekstiliigis harvem kui kogu korpuses, mistõttu see ei ole selle tekstiliigi puhul tüüpiline ega spetsiifiline. Sagedus 100% näitab, et sõna on teatud tekstiliigis sama sage kui kogu korpuses. Sagedus üle 100% osutab, et sõna esineb selles konkreetsetes tekstiliigis sagedamini kui kogu korpuses, mistõttu on see sõna seal tekstiliigis eriti tüüpiline. Vt https://www.sketchengine.eu/my_keywords/relative-text-type-frequency/.

KEELNE, sest see esineb enamasti foorumites ja blogides ning on mõlemas tüüpiline, erinevalt näiteks perioodikast, kus see esineb palju vähem ja pole tüüpiline. Korpust ei peetud aga informatiivseks näiteks väga homonüümsete sõnade puhul (nt *siin*, *corp*), kuna korpusanalüüs nõudnuks ajamahukat uurimist, ega korpuses valesti märgendatud sõnade puhul (nt verb *jäärama* esines enamasti nimisõna *jäär* vormidena). Samuti ei peetud korpusandmeid informatiivseks pärisnimega kattuvate sõnade puhul, mille kohta leidis vaid nimeinfot: *oskar* 'siga' asemel nimi Oskar ja murdesõna *rait* 'hiiglasuur asi' asemel nimi Rait. Selline tulemus ei olnud üllatav, kuna *oskari* tähendus 'siga' on keelekasutuses väga harv, mistõttu on ootuspärane, et see pole korpusele jõudnud või ei esildu seal piisavalt. Korpuspäringusüsteem võimaldab otsida sõna küll väikese esitähedga, ent see ei välistanud tulemustest lausealguse suurtähte. Samuti on väga tõenäoline, et sellised sõnad nagu *oskar* ja *rait* on korpuse märgendamise faasis valesti lemmatiseeritud, kuna lahendamata jäänud mitmesuste puhul valib ühestaja analüüsitud lemmade loendist ainult esimese, st kõige sagedama (Koppel 2020: 54). Niisiis peab leksikograaf teadma korpusanalüüsi puudujääke, et ta oskaks nendega arvestada.

Ilmnes seos sõna korpussageduse ja korpuse informatiivseks pidamise vahel. Korpust peeti märgendite määramisel informatiivseks pigem kõrgema korpussagedusega sõnade puhul, mitte siis, kui sõna esines liiga vähe (alla kümne korra), et selle põhjal saaks järeldusi teha (nt *uhjutama*, kolm korda). Informatiivsuse ja sageduse vahelise seose kindlaksmääramiseks arvutasime nendevahelise Spearmani korrelatsioonikordaja (ρ), mille põhjal saab kinnitada, et korrelatsioon on korpuse informatiivsuse puhul sagedusega statistiliselt olulises ($p < 0,001$) positiivses (kuid mitte tugevas) seoses ($\rho \approx 0,44$). Üldistatult saab öelda, et mida sagedasem on sõna, seda suurema tõenäosusega peetakse korpust märgendi määramisel informatiivseks.

Katsesõnade hulgas olnud murdesõnad olid ühiskeelesõnadega võrreldes korpuses vähem esindatud. Isegi kui sõnakuju ise oli sage, ei pruukinud see olla õiges tähenduses, näiteks sõna *hoon* 'halb, vilets' esineb korpuses 537 korda, aga leksikograaf ei suutnud tuvastada ühtegi murdetähenduses vastet, vaid tegu oli kas perekonnanimega, homonüümiga tähenduses 'lõikeriist metallpindade täppisviimistluseks' või lemmatiseerimis- või trükiveaga. Niisiis ei olnud 2024. aasta mai seisuga ühendkorpusest murdesõnade asjus erilist abi.

3.2. Kõnekeelsus sõnaraamatute vs. korpusandmete põhjal

Võrdlesime üldanalüüsis sõnade originaallikates (ÕS või ÜS) olnud märgendeid nende märgenditega, mida leksikograafid pakkusid välja žanrit arvestava korpusanalüüsi põhjal. Selgus, et originaallikka märgendid langesid korpuse alusel pakutud märgendiga koguvalimis kokku 59%, seega 41%-l juhtudest jõudsid leksikograafid korpust analüüsides teistsugusele tulemusele (vt tabelit 1). Viimaste hulgas oli ka 6 sõna, mille puhul leksikograafi hinnangul osutas korpuse info kõnekeelsusele, ehkki originaallikkas märgendit ei olnud. Näiteks sõna *tõrts* kohta, mis on nii ÕS-is kui ÜS-is märgendita, kommenteeris leksikograaf korpusandmete uurimise

põhjal, et „on nii kõnekeelseid kui ka just toidukontekste, kus sama kõnekeelsena ei mõju, ehkki tõrts ikka”, ja otsustas, et varustaks selle sõna kõnekeelsuse märgendiga, ehkki võib-olla mitte kokanduse tähenduses.

Tabel 1. Märgendite kattuvus üldvalimis

Originaalallika ja korpusandmete järgi <i>sama</i> märgend või ilma märgendita	142 sõna 240 sõnast	59%
Originaalallika ja korpusandmete järgi <i>erinev</i> märgend või ilma märgendita	98 sõna 240 sõnast	41%
Originaalallika ja korpusandmete järgi kõnekeelsuse märgend	39 sõna 100 sõnast	39%
Originaalallikas kõnekeelsuse märgend, korpusandmete järgi mitte	61 sõna 100 sõnast	61%

Nende 100 katsesõna puhul, millel originaalallikas oli kõnekeelsusele osutav märgend (50 sõna ÜS-ist, 50 sõna ÕS-ist), pakuti kõnekeelsuse märgendit 39%-l juhtudest. Seega korpusinfo põhjal ei pakutud kõnekeelsuse märgendit 61%-l juhtudest (vt tabelit 1). Täpsemalt kattus leksikograafi kõnekeelsuse märgendi kasuks tehtud hinnang ÕS-i ARGi-märgendiga 18 sõna puhul 50-st (36%) ning ÜS-i KÕNEKEELNE-märgendiga 21 sõna puhul 50-st (42%). Kuna leksikograaf sai otsustada ka muude märgendite kasuks, ei tähendanud see alati, et mõnd märgendit ei oleks pandud. Näiteks võis sõna paista pigem harv, vanamoodne või halvustav kui kõnekeelne ning saada vastava märgendi.

Uurisime, miks oli valimis esinenud sõnadel sõnastikes kõnekeelsuse märgend, et mõista, miks originaalallika ja korpusandmete järgi oli märgendi kattuvus ainult 39%. Kattuvate sõnade hulgas oli mitmeid selliseid sõnu, mille puhul eesti keelt emakeelena kõnelejana ei tekkinud küsimust, miks see sõnaraamatus kõnekeelseks on märgendatud: näiteks sõna on lühendatud (*fanatt*, vrd *fanaatik*) või kõnekeelsus tuleneb tuletusliitest (*näpukas* 'trükiviga', vt *kas*-liite kohta Kasik 2015: 264–265).

Mittekattuvate sõnade hulgas oli selliseid sõnu, mille puhul paistis, et on osutatud, et tegu ei ole terminiga (ÕS-is *pasunapoiss*, *mänguriist*, *kompleks*; ÜS-is *võrdõigus*, vt ÕS-i ja oskuskeele suhte kohta Vare 2001; Risberg 2024a: 52). Osa sõnu või mõne nende tähendustest saanuks kõnekeelsuse asemel või kõrval märgendada ka vulgaarseks või halvustavaks (nt *lits*, *pehmo*), teised ülekantud tähenduseks (*kassiahastus* 'pohmelus; masendusmeeleolu'). Mõnel juhul paistis tegu olevat keelekorraldusotsustega, näiteks varieeruvuse vähendamine (*takkaotsa* ARGi, vrd *tagantjärele* märgendita) või muu põhjus, mida tuleks lähemalt uurida (nt *kõiksugu*, vt Risberg 2024b). Originaalallika ja meie töörühma pakutud märgendite erinevus võib olla tingitud ka sellest, et ÕS-i ja ÜS-i koostajatel pole olnud märgendite määramisel keeleandmete arvestamiseks ühist suunist, samuti võib esineda märgendeid, mis on määratud tänapäeva keeleandmetega tutvumata.

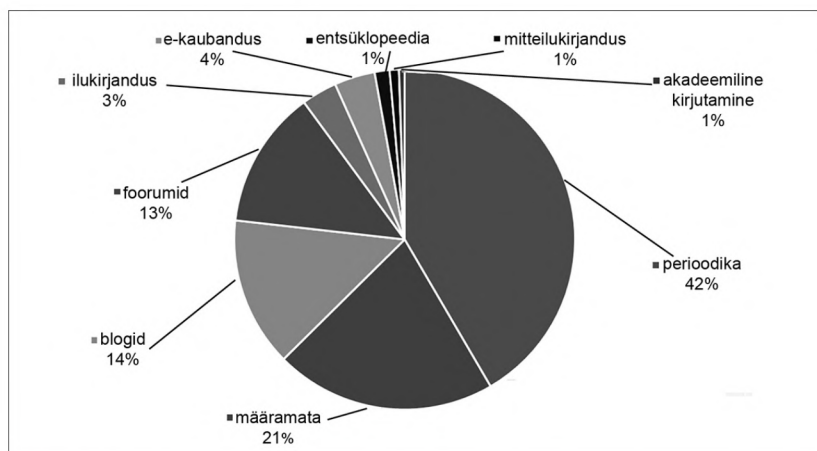
Teadvustame, et ka korpusandmete tõlgendamine jätab ruumi subjektiivseteks otsusteks ja nii mängis selleski katses materjali tõlgendamisel rolli konkreetse uurija keeletunnetus. Kommentaaridest ilmnes, et samuti võisid keeleinfo tõlgendamist segada või siis sellele kaasa aidata taustteadmised keelekorralduslike otsuste kohta. Korpusanalüüsist on siiski subjektiivsuse vähendamisel abi, kuna see pakub infot laiema kõnelejaskonna keelekasutusmustrite kohta ja nii ei pea uurija tuginema

üksnes enda sisetundele. Puuduseks on seesuguse kontrolli ajamahukus, samuti võib žanrite ja teemade ühtlase jaotumise korral otsuse langetamine olla keeruline.

Kirjeldame järgmiseks, milline oli žanriline jaotumine korpuses puhkudel, kui leksikograaf pidas sõna kõnekeelseks. Analüüsi põhjal pakume välja orientiiri, mida saab edaspidi ühe alusena teiste seas kõnekeelsuse hindamisel arvestada.

3.3. Kõnekeelsuse mõõtmine korpusanalüüsi põhjal

Leksikograafidel kerkis katset tehes küsimus, kui palju peaks sõna esinema kõnekeelsuse poole kaldu olevates tekstiliikides (eraldi mainiti blogisid ja foorumeid), et oleks põhjendatud kõnekeelsuse märgendi lisamine. Ehkki rangeid piire seada ei ole võimalik, määrasime edasisi arvutusi tehes just blogid ja foorumid kõnekeelsusele kalduvateks žanriteks, kuna üldiselt on nende tekstide keelekasutus rangete reeglite järgimisest vabam ja enamasti neid tekste teine inimene, harilikult keeleprofessiional, ei toimetata.

Joonis 1. Žanrite jaotumine eesti keele ühendkorpuses (2023).⁷

Tegelikult ei saa korpuse žanreid väga lihtsasti liigitada informaalseks, neutraalseks või formaalseks, sealjuures ei ole tekstide toimetatuse aste ära määratud. Nii nagu on hägune kõnekeele ja kirjakeele piir, ei eksisteeri (korpuseski) üksnes ja ainult kõnekeelseid žanreid – ka blogide hulgas võib leiduda selliseid, kus autor ennast ise toimetab ja kirjakeele norme järgib. Perioodika all võib samuti leiduda nii toimetamata veebiartikleid kui ka mitu toimetamisringi läbinud paberajalehe artikleid, nii neutraalseid uudiseid kui ka värvikamat seltskonnakroonikat – seega ei saa seda žanrit formaalsuse skaalale paigutada. Rohkem formaalseks peetavaid žanreid, nagu teadusartiklid, seadusettekstd jm, on korpuse algmaterjalis ka vähem. Joonis 1 annab ülevaate žanrite jaotumisest eesti keele ühendkorpuses 2023 (vt ka Koppel, Kallas 2022).

⁷ Kirjandus on ühendkorpuses jaotatud kaheks: ilukirjandus ja mitteilukirjandus. Viimase alla kuuluvad näiteks käsiraamatud, reisikirjad, esseed, õpikud.

Möötsime blogides ja foorumites esinemise osakaalu (ehk nendes žanrites esinemise protsenti sõna üldsagedusest) korpuses kõigil uuritud sõnadel: nii neil, mille leksikograaf oli otsustanud korpusanalüüsi põhjal kõnekeelseks määrata, kui ka katsesõnadel, millele seda märgendit ei lisatud. Selleks arvutasime kõnekeelsuse osakaalu (ko), mis näitab, kui suure osa konkreetse sõna kõikidest esinemistest korpuses moodustavad tema esinemised blogides ja foorumites. Žanrite analüüsist jätsime kõrvale 18 sõna (nt *pudrupööris*), millel oli korpuses alla 10 vaste, kuna nii vähesel materjali põhjal ei ole võimalik žanrilise jaotumise kohta usaldusväärseid järeldusi teha ning need sõnad mõjutanuks liialt kokkuvõtvat analüüsi. Lisaks jäi kõrvale 13 sõna, mille suur homonüümsus ja polüseemsus takistas otsitava tähenduse usaldusväärset analüüsi ja kiiret leidmist, nt *siin* (kardinaasiini tähenduses). Kokku jäi kõnekeelsuse osakaaluga seotud analüüsiosa aluseks 209 sõna.

3.3.1. Katsesõnade kõnekeelsuse osakaal

Leksikograafid otsustasid korpusandmete põhjal kõnekeelse märgendi lisada 42 sõnale 209 katsesõnast. Nende sõnade keskmine blogide ja foorumite koondosakaal ehk kõnekeelsuse osakaal oli 52% (väikseim ko 13%, kõrgeim 99%). 167 sõna puhul otsustasid leksikograafid korpusel põhjal kõnekeelsuse märgendi lisamata jätta. Selliste sõnade keskmine kõnekeelsuse osakaal oli 23% (väikseim 0%, kõrgeim 79%) – üle poole madalam kõnekeelseks märgendatud sõnade rühma keskmisest.

Korpusel põhjal kõnekeelseks määratud sõnade rühm varieerus nii kõnekeelsuse osakaalu kui ka üldise korpussageduse poolest. Rühma kuulus kõrge sagedusega sõnu, millel oli ühtlasi kõrge kõnekeelsuse osakaal, näiteks *spets* (sagedus 23 551, ko 79%). Kuid ka kõrge sagedusega sõna võis olla spetsiifilise kasutusfääriga, näiteks *akva* 'akvaarium' esines korpuses 27 952 korral, millest 99% blogides ja foorumites. Rühma kuulus ka madalama korpussagedusega sõnu, millel oli kõrge kõnekeelsuse osakaal, näiteks *tulenii* (sagedus 115, ko 74%). Vaatasime eraldi madala ko-ga sõnu, millele siiski oli otsustatud kõnekeelsuse märgend lisada. Näiteks sõnal *silmakae* oli ko vaid 13%, ent tõenäoliselt mõjutas leksikograafi töö, et *silmakae* on rahvapärane nimetus *läätsekae* kohta ja see pole terminina aktsepteeritud. Otsus väljendab lähemist, et sõna, mis pole ametlik termin, on järelikult kõnekeelne, ehkki otstarbekam oleks ehk sellised juhud märgendada näiteks rahvapäraseks, et eristada termineid üldkeelsesõnadest. Kõnekeelsuse määramise juurde lisatud kommentaaridest järelduski, et otsust võis mõjutada terminoloogiline korrektsus, aga ka küsimus, kas igasugune rahvapärane sõna (nt *ridvamees*, *süstamees*) vajab kõnekeelsuse märgendit. Samuti mõjutas märgendi määramist sõna tundlikkus (nt *kapihomo* juurde võiks paremini sobida ehk muu märgend, nt HALVUSTAV). Niisiis tekitasid leksikograafidele kõhkluskohti nii kõnekeelsuse-kirjakeelsuse suhe, slängi-kõnekeelsuse suhe, kõnekeelsuse-murdekeelsuse suhe, kõnekeele-erialakeele suhe kui ka sõna tundlikkuse aspekt.

Madalama ko-ga, ent siiski kõnekeelseks märgendatud võisid olla ka polüseemsed sõnad, millel esines kõnekeelse tähenduse kõrval korpuses teisigi tähendusi ja mida leidis seetõttu rohkem ka muudes tekstiliikides. Näiteks sõnal *sara* (ko 39%)

esineb nii neutraalne tähendus 'kerge ehitusega kõrvalhoone nt tööriistade või küttepude hoidmiseks' kui ka kõnekeelseks märgitud tähendus 'viletsa sooja mittepidava elamu kohta või vanarauaks sõidetud auto kohta'. Polüseemsel sõnal võis olla ka kõrge ko (nt *sebima*, ko 70%) ja analüüsiv leksikograaf otsustas liikumistähendusele märgendit mitte lisada (nt „putukas sebib jalgadega”), kuid märkis, et võrgutamise tähendusele ta kõnekeelsuse märgendi lisaks.

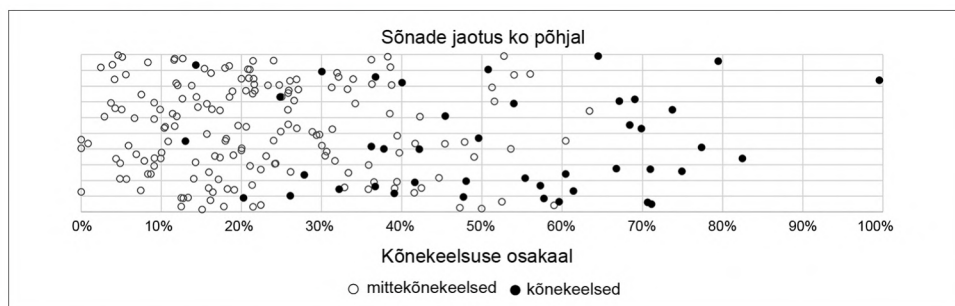
167 katsesõna, mille puhul leiti, et kõnekeelsuse märgend ei ole vajalik, olid samuti varieeruva kõnekeelsuse osakaaluga. Madal ko oli näiteks sõnadel *järjend* (3%) ja *tugimaantee* (5%). Kõnekeelsuse üle otsustamisel mõjutas leksikograafe ka sõna tüüpilisus žanriti, näiteks sõna *käitumine* juures toodi välja, et sõnal on „kõigis žanrites ebatüüpiline kasutus, see näitab ka ühtlast jaotumist, nii et märgendit ei paneks”.

Sõna kalduvust esineda teatud žanrites (blogides ja foorumites) väljendab ka meie pakutav korpusorientiir, mida tutvustame järgmiseks.

3.3.2. Kõnekeelsuse orientiir eesti keele ühendkorpuses 2023

Pakume välja korpusorientiiri, mis võiks abistada leksikograafe kõnekeelsuse märgendi lisamisel. Selle väljatöötamisel arvestasime, et see peaks olema leksikograafide reaalset kasutatav vahend, mis ei oleks üleliia töömahukas. Orientiiri arvutamisel arvestasime sõnade kõnekeelsuse osakaalu (blogides ja foorumites esinemise osakaalu sõna kõikidest kasutustest) ja seda, kas leksikograaf märgendas sõna katses kõnekeelsuse märgendiga või mitte. Eesmärk oli leida kõnekeelsuse osakaalu piir, mille puhul võimalikult suur osa kõnekeelseks märgendatud sõnu jääks piirist kõrgemale ja võimalikult suur osa sõnadest, mida kõnekeelseks ei märgendatud, jääks piirist allapoole. Et võrdselt käsitleda kõnekeelsete ja mitte kõnekeelsete sõnade rühma, kasutasime arvutuses rühmade osakaale. Absoluutsageduste puhul mõjutaksid kõnekeelsuse orientiiri määramist rohkem mitte kõnekeelsed sõnad, kuna neid oli materjalis suurem hulk (lisaks 100 registreeritud sõnale oli valimis ka 40 murdekeelset sõna).

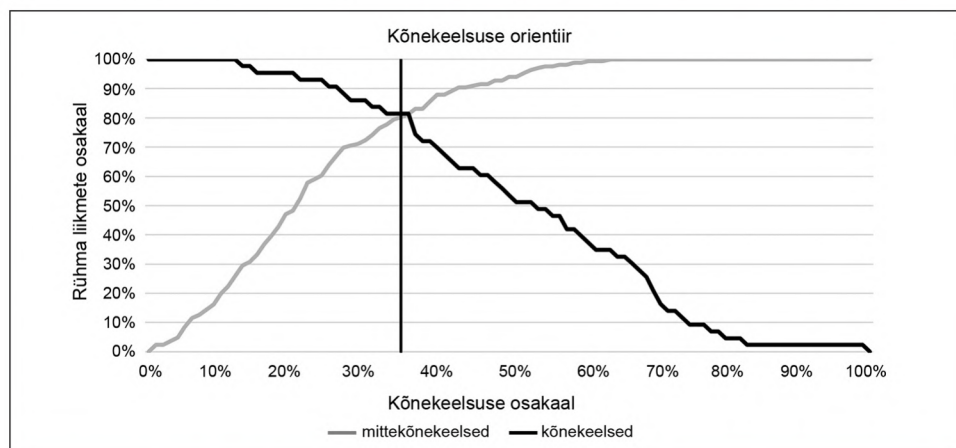
Joonis 2 kujutab 209 katsesõna jaotust kõnekeelsuse osakaalu põhjal (x-teljel). (Y-telje aluseks on Excelis genereeritud juhuslikud väärtused, et oleks võimalik vaadelda katsesõnade jaotumist.)

Joonis 2. Katsesõnade jaotus kõnekeelsuse osakaalu põhjal.

Mustade täppidega on joonisel tähistatud kõnekeelseks märgendatud sõnad ja valgete täppidega⁸ sõnad, millele kõnekeelsuse märgendit ei lisatud. Jooniselt nähtub, et kõnekeelsuse osakaalu tõustes suureneb ka kõnekeelseks märgendatud katsesõnade arv. Kõnekeelsuse osakaalu vahemikku 0–10% ei paigutu ühtegi kõnekeelseks märgitud katsesõna. Kõnekeelsuse osakaalu vahemikku 70–100% ei paigutu ühtegi katsesõna, mida ei märgitud kõnekeelseks.

Joonis 3 illustreerib kõnekeelsuse orientiiri määramiskäiku. Must püstjoon kujutab kõnekeelsuse osakaalu piiri, millest suurim võimalik osa kõnekeelsete sõnade rühmast (tähistatud musta joonega) jääb piirist kõrgemale ($\geq$) ja suurim võimalik osa mitte-kõnekeelsete sõnade rühmast (tähistatud halli joonega) jääb piirist allapoole ($<$).⁹

Joonis 3. Kõnekeelsuse osakaalu piir (must püstjoon, 36%).

Kõnekeelsuse osakaalu piir 36% jätab kõige suurema võimaliku osa kõnekeelseks analüüsitud sõnu (81%) piirist ülespoole, nii et kõige suurem võimalik osa mitte-kõnekeelseks analüüsitud sõnu (81%) jääb piirist allapoole. Võrreldes kõnekeelseks märgitud sõnade rühma keskmise ko-ga (52%) võib orientiir tunduda madal, ent kui arvestada, et korpus tekstide koguhulgast on blogide ja foorumite osakaal kokku 27% (vt joonist 1), on orientiir siiski neljandiku võrra kõrgem osakaalust, mis oleks juhul, kui sõna esineks korpuses kõikides žanrites võrdselt. Kindlasti mõjutab saadud orientiiri suurust võimalik polüseemia ehk neutraalsete sõnatähenduste esinemine kõnekeelsete tähenduste kõrval, mis toob kaasa katsesõnade sagedama kasutamise ka muudes tekstiliikides. Pakutud orientiir ei ole range piir, vaid abistav suunis, mis võib leksikograafi korpusanalüüsil toetada. Lõplik otsus jääb ikkagi spetsialistile, kellel on võimalik tutvuda korpusmaterjaliga vajadusel süvitsi ja võtta arvesse ka muid aspekte (nagu erialakeel, tundlik teema jm).

Pakutud orientiiri puhul (36%) peab arvestama, et arvutuse aluseks on olnud eesti keele ühendkorpus 2023 ja uue versiooni valmides ei pruugi tekstiliikide vahe-

⁸ Artikli veebiversioonis on mustade täppide asemel punased ja valgete asemel sinised täpid.

⁹ Artikli veebiversioonis on musta joone asemel punane ja halli asemel sinine joon.

korrad jääda täpselt samaks. Seetõttu tuleb orientiiri järgmise korpusversiooni jaoks ajakohastada, ent seniks on olemas ühtne suunis, mida varem pole olnud, ja sarnase arvutuskäigu saab järgmise korpusversiooni avaldudes uue orientiiri leidmisel aluseks võtta.

4. Arutelu ja kokkuvõte

Seni pole süstemaatiliselt üle uuritud, kas ja kuidas eesti sõnaraamatutes esitatud märgendid vastavad sõna tegelikule kasutusele. Käesolevas artiklis keskendume kõnekeelele. Leksikograaf peab oma töös langetama konkreetse otsuse, kas (kõnekeelsuse) märgend lisada või mitte. Tal pole olnud vahendit, mis ütleks üheselt ära, kas sõna – õigupoolest selle mõni tähendus – on kõnekeelne, ning keeles ei olegi alati võimalik konkreetseid piire tõmmata. Kõnekeelsuse märgendi määramine on leksikograafile ühtlasi mõnevõrra keerukam kui kas või näiteks vulgaarsuse märgendi lisamine, kuna kõnekeelsus jääb tihtilugu pigem informaaalse-neutraalse-formaalse skaala keskpaika, võrreldes äärmuslikumate väljendustega, ja seega on kõnekeelsust raskem tabada.

Meie deskriptiivse lähenemisega uurimus oli osaliselt tehtud preskriptiivse sõnaraamatu tarbeks, sest lisaks EKI ühendsõnastiku koostamisprotsessi hõlbustamisele soovisime oma uurimusega aidata kaasa järgmise ÕS-i (2025) koostamisele. ÕS 2025-s on normitud ortograafia ja morfoloogia, ka välde, kui see mõjutab sõnamuutmist. Muu keeleinfo on deskriptiivne. Niisiis võiksid ka ÕS-i lisatavad märgendid olla deskriptiivsed, tugineda kasutusandmetele.

Keeleteadlased on pidanud korpusanalüüsil põhinemist sõnaraamatute koostamisel oluliseks (nt Lippus, Lindström 2024) ja märgendeid lisades ongi eri aegadel toetunud kasutusnäidetele (enne tekstikorpuseid sedelkartoteekidele), ent alati ei ole olnud saadaval samavõrd mahukalt erinevaid keeleandmeid, mida süstemaatiliselt uurida. Artiklis vaatasimegi, kuidas on võimalik kasutada praegust korpustööriista Sketch Engine, et otsustada võimalikult tõhusalt sõna (tegelikult tema tähenduse) kõnekeelsetes kontekstides esinemise üle ja langetada otsus, kas sõnaraamatusse märgend lisada või mitte.

EKI ühendsõnastikku koostades on korpustööriist olnud kasulik abivahend, sest annab infot laiema kõnelejaskonna keelekasutusmustritest. Siiski on seni olnud puudu ühine suunis, kuidas korpust märgendi määramisel kasutada. Artiklis kirjeldatakse tulemusena selgus, et Sketch Engine'i uue funktsiooni, mis võimaldab vaadata žanreid ja teemasid, on leksikograafi jaoks märgendi lisamisel informatiivne 82,1%-l juhtudest. Töötasime tehtud analüüsi põhjal välja ka korpusorientiiri, millele kõnekeelsuse märgendi lisamisel toetuda. Leitud korpusorientiir (36%), mis tugineb sõna esinemisele blogides ja foorumites kui kõnekeelsuse poole kalduvates tekstiliikides, on siiski üksnes abistav suunis otsuse toetamiseks, mitte range juhise, ja seda ei saa rakendada muid aspekte kaalumata. Kõnekeelsuse määramisel tekitas leksikograafidele kõhkluskohti näiteks kõnekeele suhe rahvapärasusega ehk vastandumine erialakeelele, aga samuti sõna tundlikkus – kas tundlik sõna on tingimata kõnekeelne või peaks seda märgendama muul viisil?

Selle töö võimalik tulevikusuund on töötada välja registrikalkulaator, mis aitaks teha automaatselt kiire kokkuvõtte korpuses leiduvast infost, mis on just registri-märgendite üle otsustamisel asjakohane. Pakutud kõnekeelsuse korpusorientiir võiks olla kalkulaatori üks osa, aga lisaks saaks kaasata veel teisi žanreid ja teemasid (nt akadeemilised, entsüklopeedilised ja seadusetekstid), milles esinemine kahan-daks sõna kõnekeelsuse tõenäosust. Samuti võiksid kalkulaatorisse järgemööda lisanduda ka korpuskokkuvõtete tegemise võimalused teiste märgendite jaoks (nt LUULEKEELNE, LASTEKEELNE).

Kasutajauuringutest on teada, et sõnaraamatu puhul peetakse üheks olulisimaks tunnuseks keeleinfo usaldusväärsust (Müller-Spitzer, Koplenig 2014: 168; Lange-mets jt 2024). Meie praegu välja töötatud orientiir võib aidata leksikograafi otsuse langetamisel ning muuta otsustamist kiiremaks ja süsteemsemaks. Lõpliku valiku teeb aga siiski leksikograaf, keeleekspert. See on ühtlasi nii eelis (ta saab andmeid vajadusel juurde vaadata) kui ka puudus (mõjutama hakkavad eelteadmised, keele-tunnetus jne). Teisalt, sõnaraamat ei saagi kajastada kogu tõe keele kohta, vaid sel-les saab esitada üksnes sõnakasutuse üldistusi, vihjata, et sõna kiputakse mõnes tema tähenduses kasutama neutraalsest irduvas ümbruses.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojekt EKKD-III1 „Suurte keelemudelite rakenda-mine leksikograafias: uued võimalused ja väljakutsed”. Täname katsesse panustamise ja analüüsi tegemise eest Sirli Zuppingut ja Hanna Pooki.

VEEBIVARAD

EKS 2019 = Eesti keele sõnaraamat. Koost Katrin Kuusik, Külli Kuusk, Margit Langemets, Mai Tiits, Udo Uibo, Tiia Valdre, Piret Voll. Toim M. Langemets, M. Tiits, U. Uibo, T. Valdre, P. Voll. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/eks/>

Sketch Engine. <https://www.sketchengine.eu>

ÜK 2023 = Eesti keele ühendkorpus 2023. Koost Jelena Kallas, Helen Kaljumäe, Kristina Koppel. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-08C04M>

ÜS = EKI ühendsõnastik 2024. Eesti Keele Instituut. Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Atkins, B. T. (Sue); Rundell; Michael 2008. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford–New York: Oxford University Press.

<https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001>

Baayen, R. Harald 2024. The wompom. – Corpus Linguistics and Linguistic Theory, kd 20, nr 3, lk 615–648. <https://doi.org/10.1515/cllt-2024-0053>

Biber, Douglas; Conrad, Susan 2009. Register, Genre, and Style. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511814358>

- Cvrček, Václav 2024.** Enhancing national corpus infrastructure with multidimensional model of register variation. – Ettekanne Eesti Rakenduslingvistika Ühingu kevadkonverentsil, 18. IV. <https://trost.korpus.cz/~cvrcek/prezentace/mda/tallinn/#/>
- Davies, Mark 2025.** Corpora and AI/LLMs: Overview. English-Corpora.org. <https://www.english-corpora.org/ai-llms/corpora-vs-llms.html>
- de Schryver, Gilles-Maurice 2023.** Generative AI and lexicography: The current state of the art using ChatGPT. – International Journal of Lexicography, kd 36, nr 4, lk 355–387. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecad021>
- Eder, Maciej 2025.** Text analysis is easy, unless it is not: Reliability issues in measuring textual similarities. – DHNB2025 konverentsiettekanne, 5. III. <https://computationalstylistics.github.io/presentations/dhnb2025/>
- EKSS 1988–2007** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 26 vihikut. Peatoim Rudolf Karelson, Valve Kullus, Erich Raiet, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiit 2002.** Mida ÕSist leida on. – Oma Keel, nr 2, lk 62–75.
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2013.** Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Jürviste, Madis; Paet, Tiina; Soosaar, Sven-Erik 2025.** Eesti vanade sõnakujude tuvas-tamisest suurte keelemudelitega. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 21, lk 63–84. <https://doi.org/10.5128/ERYa21.04>
- Karelson, Rudolf 1990.** „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” tegija pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 24–34.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1.) Toim Katrin Kern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2004.** Keelenormi tänapäevane olemus (2). Normi liigid ja sõnavaranorm. – Õiguskeel, nr 1, lk 11–20.
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubíček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michel-feit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, kd 1, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- Klosa-Kückelhaus, Annette; Tiberius, Carole 2024.** The lexicographic process revisited. – International Journal of Lexicography, kd 38, nr 1, lk 1–12. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecae016>
- Koppel, Kristina 2020.** Näitelausete korpuspõhine automaattuvastus eesti keele õppe-sõnastikele. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 38.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Koppel, Kristina; Kallas, Jelena 2022.** Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahu-kaim eestikeelsete digitekstide kogu. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 18, lk 207–228. <https://doi.org/10.5128/ERYa18.12>
- Kuzman, Taja; Ljubešić, Nikola 2023.** Automatic genre identification: A survey. – Language Resources and Evaluation, kd 59, lk 537–570. <https://doi.org/10.1007/s10579-023-09695-8>
- Langemets, Margit 2025.** Vilets keel, vilets meel. ÕSiga või ÕSita. – Plenaarettekanne Eesti Rakenduslingvistika Ühingu kevadkonverentsil, 24. IV. https://www.youtube.com/watch?v=ozi34zbQ_4g

- Langemets, Margit; Risberg, Lydia 2023.** Mis on ÕSi sõna? – Sirp 13. X, lk 20–21.
<https://www.sirp.ee/mis-on-osi-sona/>
- Langemets, Margit; Risberg, Lydia; Algvere, Kristel 2024.** To dream or not to dream about 'correct' meanings? Insights into the user experience survey. – Lexicography and Semantics. Proceedings of the XXI EURALEX International Congress. Toim Kristina Š. Despot, Ana Ostroški Anić, Ivana Brač. Cavtat: Institut za hrvatski jezik, lk 741–760.
- Langemets, Margit; Tiits, Mai; Uiibo, Udo; Valdre, Tiia; Voll, Piret 2018.** Eesti keel uues kuues. Eesti keele sõnaraamat 2018. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 942–958.
<https://doi.org/10.54013/kk733a2>
- Lee, David Y. W. 2001.** Genres, registers, text types, domains and styles: Clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. – Language Learning & Technology, kd 5, nr 3, lk 37–72.
- Lindström, Liina; Risberg, Lydia; Plado, Helen 2023.** Language ideologies and beliefs about language in Estonia and Estonian language planning. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 14, nr 1, lk 7–48.
<https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.01>
- Lippus, Pärtel; Lindström, Liina 2024.** ÕS-ist ning teaduse demoniseerimisest. – ERR, 23. IV. <https://www.err.ee/1609320843/partel-lippus-ja-liina-lindstrom-os-ist-ning-teaduse-demoniseerimisest>
- Lüdeling, Anke; Alexiadou, Artemis; Adli, Aria; Donhauser, Karin; Dreyer, Malte; Egg, Markus; Feulner, Anna Helene; Gagarina, Natalia; Hock, Wolfgang; Jannedy, Stefanie; Kammerzell, Frank; Knoeferle, Pia; Krause, Thomas; Krifka, Manfred; Kutscher, Silvia; Lütke, Beate; McFadden, Thomas; Meyer, Roland; Mooshammer, Christine; Müller, Stefan; Maquate, Katja; Norde, Muriel; Sauerland, Uli; Solt, Stephanie; Szucsich, Luka; Verhoeven, Elisabeth; Waltreit, Richard; Wolfsgruber, Anne; Zeige, Lars Erik 2022.** Register: Language users' knowledge of situational-functional variation. Frame text of the First Phase Proposal for the CRC 1412. – Register Aspects of Language in Situation (REALIS), kd 1, nr 1, lk 1–58.
<https://doi.org/10.18452/24901>
- Müller-Spitzer, Carolin; Koplenig, Alexander 2014.** Online dictionaries: Expectations and demands. – Using Online Dictionaries. (Lexicographica. Series Maior 145.) Toim C. Müller-Spitzer. Berlin: Walter de Gruyter, lk 143–188.
<https://doi.org/10.1515/9783110341287.143>
- Nemvalts, Peep 2023.** Sõnatsunami. – Sirp 22. XII, lk 45–46.
<https://www.sirp.ee/sonatsunami/>
- Paet, Tiina 2023.** Võõra keele kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Paet, Tiina; Risberg, Lydia 2021.** Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 965–984. <https://doi.org/10.54013/kk767a2>
- Pajusalu, Renate 2009.** Sõna ja tähendus. Toim Tiiu Ereli. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Paulsen, Geda; Lohk, Ahti; Tuulik, Maria; Vainik, Ene 2023.** From experiments to an application: The first prototype of an adjective detector for Estonian. – Electronic Lexicography in the 21st Century (eLex 2023): Invisible Lexicography. Proceedings of the eLex 2023 conference. Toim Marek Medveď, Michal Měchura, Carole Tiberius, Iztok Kozem, Jelena Kallas, Miloš Jakubiček, Simon Krek. Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o., lk 476–500.

- Pool, Raili; Teral, Marika; Kallas, Jelena 2025.** Keeleminutid. Eesti keele õppijad sõnaraamatute maailmas. – ERR Kultuur 24. III. <https://kultuur.err.ee/1609642106/keeleminutid-eesti-keele-oppijad-sonaraamatute-maailmas>
- Pullum, Geoffrey K. 2023.** Why grammars have to be normative – and prescriptivists have to be scientific. – *The Routledge Handbook of Linguistic Prescriptivism*. (Routledge Handbooks in Linguistics.) Toim Joan C. Beal, Morana Lukač, Robin Straaijer. London: Routledge, lk 3–16. <https://doi.org/10.4324/9781003095125-2>
- Päärt, Villu 2023.** Keelenõunik Helika Mäekivi: lihtne keel ei ole sama mis lihtsakoeline keel. – *Universitatis Tartuensis*, nr 4, lk 22–25.
- Raadik, Maire 2014.** Mida uut on uues õigekeelsussõnaraamatus? – *Oma Keel*, nr 1, lk 67–75.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: AS Atlex.
- Read, Allen Walker s. a.** Features and problems. – *Encyclopedia Britannica: Dictionary*. <https://www.britannica.com/topic/dictionary/Features-and-problems>
- Risberg, Lydia 2024a.** Sõnatähendused ja sõnaraamat. Kasutuspõhine sisend eesti keelekorraldusele. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 25.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Risberg, Lydia 2024b.** Keelesäuts. Kõiksugu(sed) säutsud tulevad pähe. – *Vikerraadio, ERR*, 20. XII. <https://vikerraadio.err.ee/1609557077/keelesauts-koiksugu-sed-sautsud-tulevad-pahe>
- Risberg, Lydia; Langemets, Margit 2021.** Paronüümide probleem eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 903–926. <https://doi.org/10.54013/kk766a4>
- Rundell, Michael 2024.** Automating the creation of dictionaries: Are we nearly there? – *Humanising Language Teaching*, kd 26, nr 1. <https://www.hltmag.co.uk/feb24/automating-the-creation-of-dictionaries>
- Suchomel, Vit; Kraus, Jan 2021.** Website properties in relation to the quality of text extracted for web corpora. – *Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing (RASLAN 2021)*, lk 167–175.
- Suchomel, Vit; Kraus, Jan 2022.** Semi-manual annotation of topics and genres in web corpora, the cheap and fast way. – *Proceedings of the Sixteenth Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Languages Processing (RASLAN 2022)*. Toim Aleš Horák, Pavel Rychlý, Adam Rambousek. Brno: Tribun EU, lk 141–148.
- Trap-Jensen, Lars 2002.** Descriptive and normative aspects of lexicographic decision-making: The borderline cases. – *Proceedings of the 10th EURALEX International Congress*. Toim Anna Braasch, Claus Povlsen. København: Center for Sprogteknologi, lk 503–509.
- Tuulik, Maria; Vainik, Ene; Prangel, Esta; Langemets, Margit; Aedmaa, Eleri; Koppel, Kristina; Risberg, Lydia (ilmumas).** Tähenduste seletamine leksikograafias: kui-võrd on abi suurtest keelemudelitest? – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*.
- Vaik, Kristiina 2024.** Beyond Genres: A Dimensional Text Model for Text Classification. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 47.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vaik, Kristiina; Sirts, Kairit; Muischnek, Kadri 2020.** Dimensionaalne tekstimudel. Teoreetilise ülevaade. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 875–898. <https://doi.org/10.54013/kk755a4>
- Vainik, Ene; Lohk, Ahti; Paulsen, Geda 2021.** The distribution index calculator for Estonian. – *Electronic Lexicography in the 21st Century (eLex 2021): Post-editing Lexicography. Proceedings of the eLex 2021 Conference*. Toim Iztok Kosem, Michal Cukr,

Miloš Jakubíček, Jelena Kallas, Simon Krek, Carole Tiberius. Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o, lk 121–138.

Vare, Silvi 2001. Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 455–472.

Wit, Ernst-Jan C.; Gillette, Marie 1999. What is Linguistic Redundancy? Technical Report. Chicago: The University of Chicago.

ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiiu Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Lydia Risberg (snd 1988), PhD, Eesti Keele Instituudi teadur-keelekorraldaja (Munga 18, 50088 Tartu), Tartu Ülikooli eesti keele teadur, lydia.risberg@eki.ee

Maria Tuulik (snd 1985), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), maria.tuulik@eki.ee

Margit Langemets (snd 1961), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), margit.langemets@eki.ee

Kristina Koppel (snd 1985), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemarvutileksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristina.koppel@eki.ee

Ene Vainik (snd 1964), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Esta Prangel (snd 1985), MA, Eesti Keele Instituudi tootejuht (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), esta.prangel@eki.ee

Eleri Aedmaa (snd 1989), PhD, Eesti Keele Instituudi keeletehnoloog (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), eleri.aedmaa@eki.ee

Using corpus data to support lexicographers in identifying informal language

Keywords: corpus query system, lexicography, registers, labels, informal language

This study examines how new corpus analysis tools can assist lexicographers in determining whether to assign a word an informal register label in a dictionary. Labelling words in dictionaries is necessary for language users seeking register information.

Moreover, there have been calls for the upcoming *Dictionary of Standard Estonian* (DSE, 2025) to clearly distinguish standard language from other linguistic varieties.

Informal language was chosen for analysis because it is more difficult to define than other marked registers. In DSE 2018, some words were labelled as informal based on language planning decisions rather than empirical analysis. As register labels should be data-driven and based on corpus evidence, a systematic review of these words is necessary for the revised edition.

Our study investigates how corpus genre data can support lexicographers in deciding whether to add or remove the informal label. We found that corpus data provided useful insights in 82.1% of cases. Based on our experiment, we developed a guideline to assist in labelling word meanings as informal. Namely, if a word occurs in blogs and forums in 36% or more of its total corpus occurrences, it may be considered as tending towards informal usage. This guideline is not a rigid rule but a supportive tool, as additional factors should be considered based on the lexicographer's linguistic expertise.

Users value reliable linguistic information in dictionaries. Our proposed guideline helps lexicographers make more systematic decisions while maintaining expert judgment as the ultimate determinant.

Lydia Risberg (b. 1988), PhD, Institute of the Estonian Language, Researcher and Language Planner (Munga 18, 50088 Tartu), University of Tartu, Research Fellow in Estonian Language, lydia.risberg@eki.ee

Maria Tuulik (b. 1985), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), maria.tuulik@eki.ee

Margit Langemets (b. 1961), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), margit.langemets@eki.ee

Kristina Koppel (b. 1985), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Computational Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristina.koppel@eki.ee

Ene Vainik (b. 1964), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Research Fellow (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Esta Prangel (b. 1985), MA, Institute of the Estonian Language, Product Manager (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), esta.prangel@eki.ee

Eleri Aedmaa (b. 1989), PhD, Institute of the Estonian Language, NLP Engineer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), eleri.aedmaa@eki.ee

Karl August Hindrey viimsest suurteosest

Karl August Hindrey (1875–1947), kelle sünnist 15. augustil möödub 150 aastat – kes ta oli? Kunstnik ja ajakirjanik, lastekirjanik, ajaviite- ja ajalookirjanik, tõlkija ning nooreestlastest varasema Euroopa-kogemusega rändur, psühholoogilise proosa meister, biograaf ja memuarist, karikaturist sõnas ja pildis, aristokraatlike maneeridega bravuurikas boheem ja kombekriitik ning häbematu pilkaja, kes ei peljanud oma vastaseid parajasse paika saata. Igatahes oli ta silmapaistev persoon ja vankumatu Eesti patrioot, kindla ilmavaatega kirjanik – kurjadel aegadel mõistagi keelatud, parematel imetletud. Hindrey loomingusse oli aastakümneid kiindunud folklorist Ülo Tedre, hiljem on sellega tegelenud Rutt Hinrikus, Toomas Liiv ja Oskar Kruus, uuemal ajal Mart Laar. Paraku jäi suure hooga käivitatud Hindrey „Kogutud teoste” sari (1995–1998) kirjastuse Virgela pankrotistumise tõttu kolmanda köite järel seisma.

Esma- või kordustrükkis ilmunu kõrval paelub asjasse pühendatud jätkuvalt Hindrey avaldamata looming, eelkõige tema nn Iru päevik. Maitseproove sellest on trükki jõudnud, esmalt 1995. aasta augustikuu Loomingus koos Rutt Hinrikuse artikliga „Hindrey Irus” ning raamatuna „Iru päevik. Sügis 1946” Eesti Kirjandusmuuseumi sarjas „Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale”, ka see Hinrikuse ja Krista Aru saatesõnade ja kommentaaridega. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi varamus täidavad selle päeviku umbes 1500 käsitsi kirjutatud lehte kuus mappi (EKM EKLA, f 185, m 16–21), igapähe esmapilgul mõistatuslikuks jääv märkus: „Kuupäevad ei vasta tõelistele.” Põhjendus on selgelt sõnastatud Hinrikuse artiklites ja selle tingis Hindrey viimaste aastate elukäik. Nõukogude võim poleks Hindreyle halastanud ja pikaegse perekonnasõbra Lui Oleski (1876–1932) vanim tütar, Peeter Oleski tütar Olli Olesk (täisnimega Olga Desideria Amanduse tütar Olesk, 1906–1988) leidis läände põgenemisest maha jäänud kirjanikule 1944. aasta oktoobris Hans Kuuse nime all paopaiga: algul mõneks päevaks Tallinna krooniliste haigete haiglas, seejärel Iru hooldekodus, kus Hindrey 9. jaanuaril 1947 suri. Just Olli ärgitas kirjanikku päevikut pidama, varustas teda raamatute ja kirjatavete ning hädavajaliku söögipoolisega hooldekodu kehva lobi kõrvale. Põdura vanahärra kirjutamist põhjendati toakaaslastele koolmeistri vajadusega kirjutada memuaare. Lahtistel lehtedel sihilikult valede dateeringutega ja kaasaegsete nimesid varjavad märkmed toimetas Olli oma külaskäikudel välja, nagu ka muud käsikirjad, ning andis need 1973. aastal üle kirjandusmuuseumile. Päris kindlalt võib väita, et märkmetes esinev Päivä ongi Olli Olesk.

Siinne katkend algab sümboolselt uusaastaööst. Ent kindlasti pole see kirjutatud aastavahetusel 1942–1943, sest ümbrust on nimetatud võõraks ja vaenulikuks. 1943. aastal elasid Hindreyd veel Tartus üürikorteris, tagantjärele tähistati jaanuari algul Karl Eduard Söödi 80. sünnipäeva (sünd 26. XII 1862), kus Hindreyl tekkis sõnasõda

juubelikõnet pidama valmistunud Oskar Lutsuga. Hindrey luges ja arvustas Karl Ristikivi „Rohtaeda”, ennustades sellele kohta maailmakirjanduses (arvustus ilmus Postimehes 26. I 1943), ja tähistas veebruaris Eesti iseseisvuspäeva. Aasta otsa oli Hindrey tööhoos, tõised tegemised vaheldusid joomahoogudega. Jouludeks 1943 sai ta oma romaani „Aovalged aknad” konsekti sellisesse korda, et saatis selle avansi saamiseks kirjastusse ja kinkis jõuludeks autograafi Olli Oleskile. Tartu pommitamise ajal märtsis 1944 olnud Hindrey endiselt Tartus, keeldunud varjumast ja sõimanud bravuurikalt punaseid. Päevikust ei leia nende sündmuste ega tegude kohta sõnagi. Üldse kõneldakse seal pärisnimedega enamasti ainult kadunutest või nendest, kellele võimud mingil muul põhjusel enam kurja teha ei saanud.

Selle tekstimassiiviga silmitsi seistes on selge: Karl August Hindrey pärand vajab pühendunud uurijat, kes jätkaks Hindrey olulisuse ja päeviku täies mahus väljandmise vajalikkuses veendunud Rutt Hinrikuse tööd.

Järgnev katkend KAH-i päevikust on avaldatud muutmata ja sellisel kujul, nagu selle on käsikirjalistest märkmetest tänuväärselt välja lugenud ja arvutisse sisestanud Joel Ilja. KAH-i Iru päeviku jätku saab huviline lugeda ajakirja Looming augustikuu numbrist, milles on esmakordselt täies mahus avaldatud Hindrey ja välismaailma vahel kohusetruult sidet hoidnud Olli Oleski mälestused „KAH Iru”.

JANIKA KRONBERG

Katkend „Koolimehe päevikust” (EKM EKLA, f 185, m 19:1, 1. I – 1. VI 1943)

1. I. 43. – Kuu on alles kõrgel, ennelõunane hommik hakkab mööduma, päike hakkab kuule vastu paistma. Ja mina alustan uut aastat kirjutamisega Päivale.

Ta magab küll praegu. Silitaksin tasa ta pääd, et mitte veel äratada. Tal on puhkamist vaja.

Valmistasin end uuele aastale nagu hiinlane. See tark ja vana rahvas teab, et maailm on täis halbu võime ja vaime ja peletab neid palvetega, tulevärgiga, mitmesuguste suitsudega ja riitustega, äraproovitud kommetega. Ei taheta väljaspool meid tegutsevatele jõududele alistuda, vaid pandakse nende vastu käima kõik oskused ja kogemused.

Ka meie esivanemad olid teadlikud pahades vaimudes ja neid püüti lepitada või peletada kommetega, mis küll pole suurt säilinud, kuid mis on verre jätnud mingi vaba müstika, mida igaiüks võib rakendada subjektiivselt ja oma vaistu järele.

Hakkasin aegsasti ette valmistama halbade vaimude tõrjet.

Kui Päivä oli läinud, siis oli mulle rahulduseks õnnelik võimalus, et ta sai kiirele hobusele ja juhiks oli usaldust äratav mees.

Kodus hakkasin aset korda seadima ja ei võtnud neid teisi linasid, vaid Päivä omaid. Samuti võtsin tervelt oma enda pesu, et ärgu olgu midagi mu seljas, mis on võõras ja seega vaenulik. Ei võtnud suutäitki toitu, mis polnud Päivält. Maiustasin hoolimatult, suitsetasin kalleid sigarette, siis jõin piima ära saiaga ja suure tüki vorstiga. Süütasin Päivä küünlaid, lasksin tükk aega põleda, kuulatasin vastikuid hääli kaunis ükskõiksest, sest mitu küünalt mu pää lähedal olid kaitseringiks. Siis kustutasin nad, ärkasin kell 11.

Lahingutegevus oli kaunis lühikene. Proovitud lambiklaasi taktikaga hävitasin 2 ratsaväe üksust, kuna kolmas vist poolpõlenuna kadus. Ühe raskekahuri tegin võitlusvõimetuks kaevikuküünla tulega. Ja siis hakkasin tulede valgusel ootama uut aastat, mõtlesin sooje mõtteid ja saatsin nad traadita sihtkohta. Kui raketide sähvatused taeva taustal seintele löid vastuhelke, siis oli juba kell mõni aeg üle 12 – olin unustanud Päivalt kellaaega küsida kontrolliks – puha eksitus mu poolt ja kuulub niisuguste hulka – siis teadsin ma, et Päivä on klaasi tõstnud ja vaikselt üle väljade saatnud keskõise tervituse. Ajasin end üles ja hakkasin tema poolt toodud varadega priiskama. Sõin jälle saia ja vorsti ja võid ja maiustusi. Kahetsesin, et mitte uuel aastal ei joonud piima. Kuid sellega oli ju niikuinii konflikt: mitte midagi polnud öhtul juua, siinset vett kui vaenulikku ja võõrast ei tahtnud juua, igatsus piima järele oli suur. Mõtte teda järele jätta, et teistele hommikul uueks aastaks pakkuda tilka kohvile, pörkas kohe seesmisele vastaseisule: Päivä on toonud minule ja see vähendaks kohe nõiduse väärtust, kui hakkab jagama võõrastele. Veel tõhusam aga oleks olnud, kui oleksin joonud ta uuel aastal.

Kui siis olin jälle hoolimatult suitsetanud ainult kalleid sigarette, siis tuli olla väga ettevaatlik, et midagi selles kitsas ruumis talitades maha ei kukuks. Ja pidi kukkuma ainult Päivä poolt kingitud paberossipits! Nagu nimelt pidi kukkuma paljude unistuste ja plaanide alas Rosinamammi õnnetuse kaudu. Et seda pitsi mahakukkumist kuidagi hääde jõududega laaditud vahenditega tasa teha, sõin veel 4 kompvekki, võtsin rohtu ja siis sõin veel mett otsa, nõnda et see õnnetus võis tunduda paralüseerituna. Ja jäin magama.

Hommikul ärgates mõtlesin, et kirjutan kõik selle üles ning alustasin riietumist. Ikka jälle selle ettevaatusega, mis ei tohi omaenda eksituse pärast pahaendelistele mõjudele lähenemist lubada. Mahe tulevalgus ei ulata, tähtis on tabada parema jala vilti. Noh, enne tabasin pahema jala oma. Aga siiski oleks õnn olnud rohkem minu poolt, oleks kohe tulnud parema jala vilt. Nõnda et üks punkt oli jälle vastu, kohe ülestõusmisel. Veel pahem lugu oli aluspükstega: tõmbasin jalast, keerasin ümber – jälle pahupidi. Alles siis taipasin, et need ongi need püksid, millede nõõbid olid ebatäpsel tööl õmmeldud sissepoole. Saatsin ühe ohke Pöllule:¹ mida ma ise teen korralikult või tahan teha täpselt, seda takistab oskamatus mujalt.

Et siis tasa teha seda väga halba punkti mu vaimudevastases võitluses, hakkasin kõik hääd vaimud kokku kutsuma: saia, vorsti, rasva, või ja suhkru. Vorsti sõin viimseni, suhkurt panin kohvi (halb punkt, sest võõras) sisse 3 kuhjaga teelusikat, suitsetasin 2 hääd sigaretti. Mis ma aga jälle halvasti tegin, see oli, et sõin ka makaronisid (halb punkt, võõras) ja ei saanud neid vähemalt pruunistada, et neilt võtta vaenulikku hõngu. Aga jätsin selle söömise pooleli – ei tea veel, kellele kingin.

Nii siis on nüüd uus aasta käes oma halbade ja hääde võimude kemplemisega. Eriliselt halba ju ei olnud, kuid oleks palju, palju parem olnud, kui poleks ühtegi halba ennet olnudki.

Ja praegu ongi juba päris nagu argipäev. Istun ja kirjutan, kaarte ma ei pannud. Sest miks anda juhuse kätte endeid, kui ise saab paar sõna sekka rääkida, nagu seda

¹ Talu Iru vanadekodu lähedal.

teevad hiinlased ja vanad targad rahvad, kes ei taha vahtima jääda, mida teevad looduses uitavad kurjad vaimud ja tondid ja haldjad ja mardused.

Öösel mõtlesin ka oma suhtumisest vana-aasta õhtusse üldse.

Oli aga õnne! Hurraa! Sellepääle kohe üks peen sigarett! Päivä hakkab tõusma – ei ole ju telefoni, et talle teatada!

Nimelt tõusin kirjutamast, et võtta kapilt paremat pliiatsit, kui langes pilk toodud pudelile ja tema heledale värvile. Juba eile nuusutasin. Täna valasin natuke ühele plekkkarbile – lõhn on petroli oma. Aga käe pääle sattunud tilk oli külm. Ergo – kas bensiin või piiritus? Valan õige katseks priimusesse. Ja põleb! Põleb! Hurraa! Kui nüüd teda sääl veel on – Päivä rääkis, et ei saanud suurt pudelit tuua – siis on ju see küsimus lahendatud ja ta ei tarvitse jooksta ja hankida. Täna teen endale teed! Ja praadin silku rasvaga. Ja seda rikkust on maailm!

Aga pää asi, et ühes asjas oli lausa õnn.

Teine asi oli eile, et Päivä sõitma sai. Kolmas asi oli küll päris paha – ma ei pidanud vastu ja tulin väljast varem tupp, muidu oleks Päiväle vastu sattunud. Oleksin ma ometi vana vankri juurde keeramata jätnud ja Päiväle pidevalt mõteldes edasi läinud, oleksin jälle endale õnne loonud. Aga kartsin juba, kartsin jälle tundeid, et kui olen pika maa ära käinud ja teda ei ole! Ikkagi minu süü – ma ei pidanud viimseni vastu.

Aga need kolm asja, et ma kord jõudsin punktipeält vastu – muidu läksime ikka üksteisest mööda ja talitasime kohtumiste suhtes lahus – siis, et ta sai punktipeält teelahk-mel sõitma ja et nüüd igatsetud denaturaat siiski käes on, need on kolm väga tähtsat hääendelist momenti. Teeb seest päris soojaks kohe, on nagu lootuste tärkamise moodi.

Üks minut hiljem. – Veel oli õnne! Nimelt kui käisin oma kaussi pesemas, oli pr. T. siin käinud ja Sinu² kirja ära toonud. Paistis avamata olevat. Ja tema sisu oli nii kulda-kallis, et hoog tuli kui lõõm kaissuvõtmiseks ja päris murdmiseks rõõmust.

Ja nii ühtemoodi oleme tundnud ja nii üheaegselt paki kojuviimise suhtes. Samal päeval kui Sina püüdsin ma igati Sulle teatada, et pole soovitatav sinna saata, andsin Sulle otsustada, aga tead ise, et kuidagi ei saanud kirja sinna. Niisama nagu Sinu oma vedeles samast päevast saadik.

Aga võta nüüd ka õppust oma murest, mis Su kirjast on saanud, ja kahtle, kahtle alati, kas võib kirja jätta ebakindlatele kohtadele ja ebakindlate inimeste kätte. Kas ei ole pigem minu viis õigem anda vaid üsna lakoonilisi impersonaalseid sõnumeid. Kui need siis kukuksid ameti poolest juba nuuskivatele isikutele näppu, siis võivad nad vaid kaotsi minna ja katki on vähem. Ma tunnen juba maast madalast vallakirjutajaid ja sarnaseid ametmehi, kes lugesid kogu valla posti läbi, ja intrigeerisid siis ja saatsid ise nimeta kirja sekka, et inimeste vahekordi purustada.

Praegu põleb mu priimus jalgade juures ja soojendab. Katlas on maasikalehed ja varsti joon teed pääle lõuna, üldse on päris ja päris tore olla. Need lugemata võimalused selle priimusega teevad elu nüüd palju soojemaks.

Ainult see soov Sulle kohe kõigest teatada, tapab. Ta kiusab nii, et homme juba on võitlus iseendaga, armas, kallis Päivä, kas saata ära või peab tõepoolest ootama need 10 päeva, kuni tuled ise! Ma usun, et riskin. Aga enne tulevad ju jälle kahtlused.

² Abikaasa Maali ehk Matilde Amalie Hindrey (sünd Palm, 1890–1958), keda varjati mujal ja kelle liikumine amputeeritud jala tõttu oli raskendatud.

Nüüd aga seame üsna leplikult korda need asjad, kus Sina kõneled ühest, mina teisest: Sina ütled, et teed rohkem kui oled suutnud arvata. Seda mina tean. Olen korduvalt sellele vihjanud.

Kui kolisin, jäi mulle mulje, et vaevalt puutume kokku. Mulje Su sõnadest ja mulje üldisest olukorrast. Kuigi ütlesid „vahetevahel” ja et Sul on põhjendusigi sõiduks.

Hiljem aga tutvusid vist võimalustega ja siis ütlesid, et saad sagedamini, isegi kord nädalaks. Seda pidasin ma lubamiseks, seda rohkem, et need üha tihenesid ja leidsid päris täpse formulatsiooni kirjalikult. Kui aga need lubadused pidid asjaoludele alla vanduma, siis ütlesin ma korduvalt: mitte lubada!

Nii et Sina kõneled võimalustest, millede iseloom mulle täielikult mõistetav, mina aga kõnelesin lubadustest. Kaks hoopis iseasja. Noh, kas mõistame nüüd üksteist? Oi, Päivä, ära mõtle nii rabedalt, et ma tobu olen.

Nii! Tee on joodud. Moosesel³ andsin ka – kiitis. Vabarnate varred ja maasika-lehed. Pääsi aga see tunne, et oled rippumatu ja saad sooja vett kui tahad.

Nüüd võin jätkata juttu oma suhtumisest vana-aasta õhtule ja Uuele aastale. Ja ütelda, et ka need pühad on mulle kuidagi ebamugavad olnud. Kui väike olin, kiskus kaasa tina- või vahavalamine, sellepärast et suured inimesed sellega nii ametis olid. Ka olid valamise tulemused fantaasiat erutavad. Ja kõik muud vana-aasta õhtu lõbustus-pakkusid ju elavust. Ebasümpaatne oli kuidagi mäng alustassidega, kus midagi oli all. Eriti ebasümpaatne oli muld alustassi all.

Hiljem kaotas vana-aasta õhtu iga tähtsuse mulle isiklikult, ainult teiste elavus pani kaasa tegema või taluma või ükstakõik mis. Seesmiselt polnud mul kõigega mingit ühist. Need pidutsemised kõikide rahvaste seas, tulevärgid, tulevikuennustused, punsi-joomine j.n.e. ei andnud mu kriitilisele meelele midagi. Alles päris hilja, kui püüdsin oma esimest mõtet kellalöögiga ühendada Päivä esimese mõttega, alles siis võttis see ühetakti, ühise südamelöögi otsimine pea fanaatilise tähenduse.

Võib olla, et endale sugereerisin mõnikord mõnda müstikas, võib olla, et püüdsin endale ka midagi ennustada, aga mitte vist rohkem palju kui teistel päevadel. Mis aga alati oli vastumeelt, kurvastav ja masendav, see oli uue aastaarvu kirjutamine. Ja on praegu vastumeelt, et pean kirjutama juba 1943, nagu ma varem olen kirjutanud 1933 ja 1923. See lendav aeg on mulle alati olnud mene tekel või memento mori. Ja loobumine kõigest endisest, mis mitte kunagi ei kordu samasugusena, lahkumine inimestest, keda kunagi enam ei nähta, sest nad on hauas, paikade mahajätmise, mis olid südamelähedased ja omaenda kulumine ja kulumine teiseks.

Need mõtted ei tulnud ju küll mitte ainult aastaarvu kirjutamisega, need olid seg-mas juba vana-aasta õhtu pidutsemistel ja niisama ärkamisel järgmisel hommikul. Mürgel tuimendas neid ainult ja alkoholiaur hommikul vurisevas pääs. Ei tohtinud juba sellepärast mitte kainenena minna uue aasta esimestesse tundidesse.

Täna ma vist edasi ei kirjuta. Aga ma tean, mida kirjutan üldse: nimelt olen and-nud lapsepõlve kodu müürid ja seinad, kuid mitte küll palju elust nende seinte vahel. Ja nüüd arvan ma, et elustan veidi seda maa päält kadund hoonet. Kui sääls juhtub kordamisi ja ennejutustatut, siis pole sellest vist viga – ma ei tea kunagi, mis mu jutus-tuses mälestustest on esile tunginud ja mis varju jäänud. Aga ma tahan Päiväle oma kodu natuke tuttavaks teha.

³ Venekeelne toakaaslane.

Keele vaesumine ja rikastumine toimuvad vaheldumisi

Vestlus Marja Kallasmaaga

Foto: Liis Treimann / Eesti Meedia, Scanpix

21. augustil saab 75-aastaseks keeleteadlane ja kohanimeuurija Marja Kallasmaa, Eesti Keele Instituudi pikaajaline töötaja ja Wiedemanni keeleauhinna laureaat. Talle esitas küsimusi kolleeg Kristiina Ross.

Oled pikka aega uurinud koha- ja isikunimesid, aga alustasid tegelikult murdeuurijana. Kuidas filoloogilise uurimisuuna leidmine 1970.–1980. aastatel üldse käis? Kui kaua sa kobasid ja oma teed otsisid, või oli nimehuvi algusest peale olemas ja ootas ainult võimalust pühendumiseks?

1970-ndatel oli Valdek Pallile vaja õpilast, sellega tegeles professor Paul Ariste. Oli võimalus saada eriplaan onomastikast. Ma ei tea, miks Ariste valik langes minule. Räägitakse, et professor Ariste olevat eelistanud poisse, mina oma kogemustest seda öelda ei saa. Ariste peibutas mind Hiiumaaga, see oligi mõjuv põhjus. Tulles tookordsesse Keele ja Kirjanduse Instituuti (KKI) Palli käe alla, pidi astuma aspirantuuri ja teemaks sai hoopis läänemurre ja selle mikrotoponüümid. Mikrotoponüümiat oli sel ajal moeteema, ja ehkki välismaine strukturalism ei olnud ametlikus ideoloogias päriselt heaks kiidetud, esines sõna *struktuur* ka minu väitekirja pealkirjas.¹ Väitekirja kirjutasin eesti keeles eesti lugejale. Vahepeal tuli käsk, et kõik kandidaativäitekirjad peavad olema vene keeles, samuti kaitsmine. Venekeelsele lugejale oleks pidanud kirjutama hoopis teistsuguse töö. Juhendaja Palli soovitusel tõlgiti see eestlastele mõeldud töö lihtsalt vene keelde, tõlkis Tatjana Nikitina. Nagu Pall ütles: töö peab läbi minema ka siin, Eestis. Kõik see korraldamine võttis aega, nii kaitsesin alles 1981. aastal Tartu Riiklikus Ülikoolis venekeelse töö, ikkagi eesti keeles. Kaitsmine lindistati ja tuli pärast muidugi vene keelde tõlkida.

Vahepeal töötasin KKI murdesekto-
ris ja tegin koos teiste murdeinimestega „Väikest murdesõnastikku” (I osa 1982, II osa 1989). Selle töö käigus tutvusin põhjalikumalt murdesõnavara ja murdekartoteegiga, mis andis palju kasulikke järgnevateks tööaastateks. Samal ajal kinnitati mulle teemaks Saaremaa kohanimed,

¹ М. Э. Калласмаа, Структура эстонской микропонимии. (На материале западного диалекта.) Кандидатская диссертация. Таллин, 1980.

nii et oma armastatud Hiiumaa juurde ma ikkagi ei pääsenud. Alles hiljem sain aru, et tollel ajal oli Hiiumaa broneeritud geograaf Leo Tiigile, kahte inimest ühe saare jaoks ei peetud vajalikuks. Saaremaa ja Muhu oma kaheteistkümne kihelkonnaga käisid mul selgelt üle jõu, seetõttu võttis „Saaremaa kohanimed” I (1996) valmimine 12 aastat. Saaremaa sai selle ajaga ka armsaks. Arhiivitöö tuli teha tookord Tartus ajalooarhiivi uurimissaalis kohal käies. „Hiiumaa kohanimed” valmis pärast Tiigi surma peaaegu salaja, isikliku ettevõtmisena plaanilise töö kõrvalt, ja ilmus 2010.

Oled Hiiumaa juurtega, aga sündisid hoopis Kehras. Kuidas kirjeldaksid omaenda keelt: kas tajud selles muredasta, konkreetse kujunemiskeskkonna mõjutusi? Kui palju sellest usud olevat saanud, lugedes ilukirjandust ja filoloogilisi uurimusi? Missugune keel sulle meeldib kuulates, vesteldes, lugedes, ise kirjutades?

Mina ise pean enda passiivset murdesõnavara küllaltki suureks ja aktiivset küllaltki väikseks. Viimase üks põhjusi on kahtlemata väike praktika. Lapsepõlves Hiiumaal Kärddlas elades hakkasin rääkima murdekeelt, mida kasutasid vanaema ja vanatädid. Kuueaastaselt toodi mind sealt ära, et omandaksin kirjakeele kooli minekuks. Minu kõnes on kunagine murdekeel ja kirjakeel segamini siiani, mitte nagu mõnel lõunaestlasel, kel need on eraldi nagu kaks keelt. Näiteks kui lauses on *enne kui* ja sellele eelneb minevik, siis järgneb tingiv kõneviis: „Ta ütles seda, enne kui oleks läinud”, st enne ütles ja siis läks. See on ilmselt germaani keelte mõju Kärddla kõnepruugis, kas rootsi või saksa, ei tea. Vanadusega olen hakanud mõtlema sellele, kust ma mõne sõna või väljendi olen saanud. Näiteks minu lapsepõlves veel ei olnud puugiohtu, nii sain ma sõna *puuk*

Mark Twaini raamatust „Tom Sawyeri seiklused” ja vanem vend seletas ära, kesasi see on. Lapsena lugesin enamasti ilukirjandust, sealt olen paljugi omandanud. Sõnad *implitsiitne* ja *eksplitsiitne* pärinevad mul Jaan Kaplinski omaaegsetest artiklitest.

Lugedes meeldib rikas eesti keel, seda olen tajunud eelkõige Märt Laarmani raamatust „Mina kõnelen kunstist” või Gustav Suitsu „Eesti kirjandusloos”, kui tuua näiteid. Omaette nähtus on Tõnu Õnnepalu looming: vuliseb nagu selge puhas allika-
vesi. Ja ikka on huvitav. Järel on puhas kirjandus, aga mis see ikkagi on? Iseenda kirjutatu tundub keeleliselt lamedavõitu.

Peale juba mainitud paksude kohanimemonograafiate („Saaremaa kohanimede” esimene köide 528 lehekülge, teine 221 lehekülge, „Hiiumaa kohanimed” 307 lehekülge) olid suure kohanimeraamatu põhiautor.² Kitsamas filoloogide ringis oled tuntud ka peenekoeliste ja sügavuti vaatavate üksikkäsitluste autorina.³ Kas on veel mõni kohanimedega seotud teema või küsimus, mis sind pikemat aega on painanud, aga mida pole õnnestunud nii selgeks mõelda, et see kirja panna?

² Eesti kohanimeraamat. Koost M. Kallasmaa, E. Saar, P. Päll, M. Joalaid, A. Kiristaja, E. Ernits, M. Faster, F. Puss, T. Laansalu, M. Alas, V. Pall, M. Blomqvist, M. Kuslap, A. Šteingolde, K. Pajusalu, U. Sutrop, toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: EKSA, 2016. Koostajad on tiitellehel järjestatud autorite panuse järgi ja nagu saatesõnast selgub, on Marja Kallasmaa koostanud ligi pooled nimeartiklid (3096 artiklit 6211-st).

³ Marja Kallasmaa filosoofilist vaadet uuritava on Peeter Päll esile tõstnud juba viieteist aastat tagasi tookordse juubeli puhul kirjutatud ülevaates, rõhutades tema oskust mõtestada kitsamaid uurimissuundi Eesti kontekstis, näiteks mikrotoponüümika või kohanimede koosluste liigituse käsitlemisel ja rahvaetümolooogia tähtsuse selgitamisel. Vt P. Päll, Nimeuuri ja tähtpäev. – Keel ja Kirjandus 2010, nr 8–9, lk 708–709.

Kunagi keegi kolleeg kurtis, et ei lasta töötada. Mina seda kogenud ei ole, ilmselt mind „lasti”. Kui ikka mõni hea idee tuleks, oleksin nõus ka öösel kell kolm üles tõusma, et see kirja panna. Nüüd, kui olen juba üle aasta pensionil olnud ja mul puudub igapäevane töörutiin, ei tule enam ka ideid. Usun kunagist Lembit Vaba ütlust, et ideed lähtuvad rutiinsest tööst.

Viimasel ajal on seoses keele normimisega palju räägitud sellest, et keel muutub pidevalt ja selle vastu pole mõtet iga hinna eest võidelda. Kuidas sina tajud eesti keele muutumist enda ümber aastakümnete jooksul? Missugused uued keelelised jooned (näiteks uuemas eesti ilukirjanduses, meedias, igapäevases suhtluses) on sulle vastumeelsed ja kas leidub midagi uut, mis sind rõõmustab?

Pika eluea jooksul jõuab keel muutuda jah. Igaühele tundub muidugi õigeim see keel, mida tema on koolis õppides kinnistanud. Minu õppimise ajal võideldi mitmuse osastava *eid*-lõpu vastu *tööline-raskus*-sõnatüüpides, hiljem kirjutas Mati Hint, et vahetegemine *si-* ja *eid*-lõpu vahel tuleks ära kaotada, sest massid ei saa seda selgeks. Nüüd räägivad kõik *eestlaseid*, *sakslaseid*, *raskuseid*. Mul ikka veel lööb kuklas tuli põlema, aga see on juba ammu lubatud. Lühike mitmuse osastav on samuti kadumas, isegi ütlesin mõni päev tagasi juba *terasid*, mitte *teri*. Laadivaheldusest ma ei räägigi, see kaob samuti. Kui eesti keelest saab ainus koolikeel, siis muutub paljude verbide rektisioon. Juba praegu olen märganud ka eestlastel ebakindlust infinitiividega.

Kuidas võtta, keel muutub tõesti, aga vanem põlvkond peaks siiski üldjoontes aru saama, mis nooremad räägivad. Võtame või ühendi *nii kui ka*. Tendents on lühenemise poole, alguses jäi ära *ka*, viimasel ajal jääb ära ka *nii*. Varem tähendas *pumbakaev kui veeallikas* seda, et pumba-

kaev oli veevõtukoht, nüüd pumbakaevu ja allikat. Ühe asja asemel kaks asja. Iga kord niisuguse konstruktsiooni juures pead mõtlema, mis ajal see kirja pandud on, mõnikord ei saagi aru. Eitavas lauses on taandunud *ei ... ega*, asemele on tulnud *ja* või isegi varem ainult jaatavas lauses võimalik *kui ka*. Ja mõnikord jääb mulje, et eestlasest kõneleja tõlgib oma ingliskeelseid mõtteid, eestikeelsed sõnad ei tule kohe meelde, aga ingliskeelsed tulevad. Küll need mullistused ükskord rahunevad, kui keel püsima jääb.

Õnnepalu keelt sa juba mainisid. Kas on veel vanu või uusi ilukirjandusautoreid, kelle keelekasutust naudid?

Olen viimasel ajal väga vähe ilukirjandust lugenud ega tea ei eesti nüüdis kirjandusest ega selle keelest enam midagi. Tõlkekirjanduse keel paistab olevat praegu väga ebaühtlane. Meeleldi loen niisuguste korüfeede tõlkeid nagu Mati Sirkel või juba lahkunud Elvi Lumet. Viimase tõlgitud Herbjörg Wassmo „Dina raamat” koosneb küll tõlkija sõnadest, kuid KIRJANDUS ja KUNST hõljuvad ja lehvivad tuntavalt selle kõige kohal. Kuidas küll on võimalik seda saavutada? Pealegi tõlkes.

Kui nüüd võrrelda, siis eelmises punktis öeldu põhjal võiks arvata, et eesti keel on vaesestunud, aga piisab vaid lugeda varasematest aegadest pärit tekste, siis näeme, et vaesumine ja rikastumine on toimunud vaheldumisi ja isikuti ja ajuti. Näiteks eessõna 1948. aastal välja antud Lydia Koidula raamatule „Valik luulet” on tänapäeval üsna hull lugeda. Aga see võis olla ajastu tingimus, et need luuletused üldse ilmuda saaksid. Vihikutena ilmunud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” on vist ainus koht, kus on süstemaatiliselt säilitatud eesti keelde tulnud nõukogude sõnavara. Murdekogujad olid tollal keskendunud saja-aastaste või sellele vanusele lähenejate sõnavarale, nõukogude aeg jäi

vahele. EKSS-i teisest trükist olevat sovetisme hulgaliselt välja visatud.

Keeleteadus ise on tõesti samuti muutunud. 1970. ja 1980. aastatel tundus võrdlev-ajalooline murdeuurimine veel perspektiivikas võimalus, ehkki, nagu viitasid, välismaahõnguline strukturalism kõlas ka peibutavalt (ja eriti uuenduslikult mõjus muidugi generatiivne grammatika). Praegu aga tundub suur osa uurijatest tegelevat pigem praktiliste rakenduste leidmise või täiustamisega kui nii-öelda tõe otsimisega. Kuidas onomastika on aja jooksul muutunud: kas põhilised huvisuunad on püsinud või on tulnud olulisi uuendusi?

Eestis on see häda, et tegijate vähesuse tõttu läheb üks mood enne mööda, kui kriitiline mass uurimusi valmis jõutakse. Onomastikas nagu mujalgi on nn viimase tõe tagaajamisest enamasti loobutud, ehkki nimede etümologiseerimist pole päriselt jäetud. Nimeteaduse põhilause on: kõik nimed tulenevad apellatiividest. Rahvast on alati huvitanud, mis sõna on mingi nime aluseks olnud. Eesti kohanimede päritolu väljaselgitamisel on oluline takistav asjaolu nende hiline ülesmärkimine. Seetõttu olen oletanud, et kohanimede areng, mis eesti keelealal oli pikka aega suuline, oli rahvaetümoloogiate rida. Õpetatud etümoloogia pole kuidagi õigem või parem kui rahvaetümoloogia, viimane on tinginud ka muutusi nimekujudes peaaegu võrdväärselt murdejoonte ja häälikuseadustega. Diakroonilise uurimise kõrvale on tekkinud sünkroonne, mis pidi alguses olema diakroonilisele täienduseks, aga iseseisvus, ja millel on omad puudused. Lisandunud on sotsiolingvistiline lähenemine, isegi sooküsimused onomastikas. Vastavalt moele. Üks uurimisliin on olnud ka ilukirjanduslikud nimed. Mul puuduvad selle liiniga lähemad seosed, aga võiks olla huvitav lugeda Oskar Lutsu

või August Gailiti teostes leiduvatest nimedest. Näiteks Nipernaadi talu on olemas olnud enne Gailitit, kas ka praegu veel alles, ei tea. Anglosaksi lähenemises, mis on praegu rohkem levinud, kirjutatakse teemal: mida arvab X nimedest Z, Y, W jne. Uurimissuunad hargnevad üha peenemateks teemadeks.

Praegu on eesti raamatu aasta. Kui oluliseks hindad raamatute osa oma elus? Mis laadi raamatuid kõige enam lugeda armastad? Mis raamat on sind kõige enam mõjutanud ja mida tõstaksid esile viimasel ajal loetute hulgast?

Minu elus on raamatul olnud väga tähtis koht sest ajast peale, kui kuueaastaselt lõpuks lugema õppisin, raamatuinimeseks olen ka jäänud. Ülikooli esimestel kursustel väitis punaainete õppejõud Kalev Koger, et 50 aasta pärast eesti keelt enam ei ole. Arvestasin siis, et selle aja peale olen üle 70, suremiseks veel vara, muretsen endale raamatukogu. Nüüd ongi sellest 50 aastat, eesti keel elab, ja mul on raamatukogu. Kui ajas tagasi mõtlen, siis kõige rohkem on mind mõjutanud 18-aastaselt loetud Mika Waltari „Sinuhe egyptiläinen”. Soome keeles olen seda lugenud mitu korda. Johannes Aaviku tõlge tundus liiga modernistlik, viimane kord jätsin lausa pooleli. Kusjuures Henn Saari tõlgitud Lion Feuchtwangeri „Toledo juuditär” ei tundunud liiga modernistlik, tõsi, seda raamatut pole ma originaalkeeles lugenud. Piret Saluri Sinuhe-tõlge pole kahjuks pihku sattunud.

Viimastel aastatel olen vähe ilukirjandusega tegelnud, kõige mõjusam on olnud Tommi Kinnuneni „Ei öelnud, et kahetseb. Rännakuromaan”. Lemmiksari on „Avatud Eesti raamat”, mida mul on riulis umbes kolm meetrit. Kui pensionile jäin, sain töökaaslastelt kingiks kaks köidet Elmar Salumaa „Filosoofia ajalugu”, selle lugemine koos seal mainitud autorite teos-

tega võttis viimase aasta. Raamatute ostmisest olen ammu loobunud, aga kuidagi tuleb neid ikka vähehaaval juurde. Minu vanused juba sorteerivad omi raamatuid ja püüavad neist lahti saada. Selleni pole ma veel jõudnud, mul läheb mu raamatuid pidevalt vaja.

Kas filoloogiline uurimistöö ja raamatuhuvi on sinu jaoks ühe asja kaks külge või pigem eraldi maailmad, töö ja lõbu? On sul veel hobisid, kuidas sa oled rutiin-sust nõudvasse süvenemisse vaheldust ja rütmi tekitanud?

Nii ja naa. Olen viiendast klassist peale üles kirjutanud omaks lõbuks loetu. Töö tarvis loetud raamatud ja artiklid neisse vihikutesse ei ole jõudnud. Selles mõttes on nad lahus. Aga lugemus on mul aidanud tööalaselt enam-vähem pinnal püsida, ilma selleta oleksin lootusetult uppunud. Minu hobigi on olnud raamatud ning hulk aastaid ka koer. Praegune on kolmas ja viimane. Koer on väga tervislik hobi. Esimene hobi raamatute kõrval on siiski olnud suitsetamine. Suitsetamise ja tubaka kohta on eesti keeles 2001. aastal ilmunud huvitav raamat, autor Kanada antropoloog ja kirjanik Jeremy Narby, pealkiri „Kosmiline siug. DNA ja teadmiste lätted”. Minu peas asub see raamat „Hõbevalgega” samas rubriigis. Sigaretid on muidugi ebatervislik hobi. Lõõgastuda on aidanud nii koer kui ka sigaret.

Oli juttu keele ja keeleteaduse paratamatust muutumisest, aga mis võiks inimese elus olla see, mis ei tohiks muutuda? Tänapäevases kõnepruugis see nii-öelda püsiväärtus, mille ümber kõik keerleb?

Väärtused on keeruline küsimus. Loodusseadused kehtivad üle aegade. Ma ei usu inimese seatud inimkonna- või inimeseülestele püsiväärtustesse. Näiteks Piiblis on väärtused kokku võetud kümnes käsus, aga inimene on neist kogu aeg mööda vangerdanud ja vingerdanud: sina ei pea mitte tapma, aga sõjas vaenlase tapmine on auasi. Jne. Jne. Muidu ka: kui keegi hakkaks surnud sugulast lahkama, võetaks ta laibarüvetamise eest vastutusele, aga arst võib seda teha, on välja mõeldud vastav institutsioon, mis varustab inimese vajalike atestaatidega. Kust läheb piir kalmisturüüste ja arheoloogia vahel? Väärtused on hierarhiliselt korraldatud, mis ühel tasandil on väärtus, ei pruugi seda olla teisel. See kõik on ilmselt tüüpiline relativistlik arusaam inimeselt, kes on üle elanud mineku ühelt ühiskonnasüsteemilt teisele. Kliimaministeerium ja Tervisekassa meil juba on, ootan teatava ebalusega, millal tuleb Töeministeerium. Aeg lükkab ühe või teise väärtuse esile, aga looduse seadused on sellest üle. Me astume ja ei astu samasse jõkke.

KRISTIINA ROSS

Sünteesist analüüsini

Vestlus Meelis Mihklaga

Foto: Jake Farra / Eesti Keele Instituut

Eesti Keele Instituudi vanemteadur ja kõne-sünteesi korüfee Meelis Mihkla tähistas 6. juulil oma 70 aasta juubelit. Sel puhul said töökaaslased võimaluse mõned küsimused küsida.

Kolleegid on tähele pannud su huvi numbrite vastu: tead alati, kui vanaks keegi saab ja kas vanus on algarv või muul moel tähelepanuväärne number. Mida sinu jaoks tähendab arv 70?

Astroloogiline numbrimaagia mind ei huvita, pigem aritmeetilised seosed ja suhted arvude vahel. 70 ei ole algarv, seega millegi algust ta otseselt ei tähistata. Arv 70 seostub eelkõige seitsmekümne protsendiga sajast ehk väärikast inimeast ning

kahe kolmandikuga 105-st ehk erakordsest inimeast. See on meeldetuletus, et elu kolmas kolmandik on juba käes. Kasutades võrdlusena jäähoki terminoloogiat, on viimase kolmandiku avavile juba kõlanud ning mäng käib. Väljakul särada ja väravaid visata on nüüd keerulisem, pigem peab keskenduma tiimi väravatele ja mängu ilu nautimisele. Minu jäähokikogemused piirdusid litri libistamisega Nõmme koolide liuväljakutel, täisvarustuses jäähokit pole ma kunagi mänginud, olen vaid teleri vahendusel päris jäähokit nautinud. Aga 60-ndate lõpus, kliima soojenemise eelsel ajal, pani kiiruisutamise taustaga üldfüüsilise treener Juhan Anupõld meid, tennise- poisse talvel uiskudel tenniseväljakutele rajatud liuväljale hokikeppidega tennise- palli taga ajama, nn jääpalli mängima, mis pakkus siis suurt lõbu.

Kuidas sa sattusid Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) arvutuslingvistika sektorisse? Kui sa täna saaksid valida tolle- aegse töökeskkonna ja praeguse vahel, siis kumma valiksid?

Olin Tallinna Polütehnilise Instituudi automatiseeritud juhtimissüsteemide eri- ala viimasel kursusel, kui rühmakaaslaste kaudu tuli info, et Keele ja Kirjanduse Instituut otsib uue saabuva arvuti EC1010 hooldamiseks insenere. Kahte tuba hõl- mava miniarvuti saabumine oli tol ajal väga tähtis sündmus, liiati oli see esimene elektronarvuti Eesti humanitaarteaduses. Arvuti oli toodetud Ungaris ja ungar- lastest spetsialistid kirjutasid kasutamise- nõuetesse sisse, et arvuti vajab iga kuu kümme liitrit toidupiiritust, muidu nad ei garanteeri tõrgeteta tööd. Arvuti hooldus- kursused ma läbisin, aga praktikas minust hooldusinseneri ei saanud, teised oskasid

seda ala paremini. Mind huvitas enam programmeerimine ja signaalitöötlus. Juba minu diplomitöö oli foneetiliste kõneandmete töötlustest ja salvestamisest. Peale tehnikaülikooli lõpetamist võttis Mart Rimmel mind arvutuslingvistika sektorisse vaneminsenerina tööle. Seal oli tollal aktiivne noorte inimeste seltskond, tööd tehti hoole ja entusiasmiga, Rimmel oli tõeline liider ja karismaatiline juht. Väljaspool tööaega mängiti tihti malet ja ka pidutseti sageli, mõnikord ungarlaste väljaraagitud piiritusest lahjendatud jookke proovides.

Praeguseid ja tolleaegseid olusid on päris keeruline võrrelda. Praegu on kõigil personaalne arvuti töölaual, tihti möödub 100% tööpäevast ekraani ees. Ligi pool sajandit tagasi pidi endale arvutiaega eraldi tellima, et saaks mõned tunnid tööülesandeid lahendada, iga päev sellist võimalust ei olnud. Programmikoodi pidi esmalt paberile kirjutama ja pärast selle paberi lindile perforeerima. Lahendust nõudev ülesanne vajas korralikku selgeks tegemist ja läbimõtlemist. Programmikoodis suuri vigu teha ei tohtinud, muidu võis tellitud arvutiaeg tühja joosta. Praegu käib pigem koodiga katsetamine ja jooksev toimetamine, et leida optimaalne lahendus. Paratamatult oli tol ajal ülesannetes ja probleemides süvenemist rohkem ja pealiskaudsust vähem. Arvutustehnilised ressursid ja võimalused on eelneva ajaga võrreldamatud, aga suur osa praeguste arvutite ressursist läheb suhtluse, meelelahutuse ja infootsingu peale. Ülesannete lahendamise ja nende keerukuse osas erinevus nii suur ei olegi. Igal ajastul on oma head ja vead, midagi eelistada on päris raske.

Pärast automatiseeritud juhtimissüsteemide eriala lõpetamist ja KKI vaneminsenerina tööle sattumist kaitsesid sa doktoritöö hoopis Tartu ülikooli

filosoofiateaduskonnas ja sinu praegused uurimisvaldkonnad on seotud eelkõige keeleteaduse ja kõneuurimisega. Kuidas sa selleni jõudsid?

Mulle avaldas suurt muljet Peter Ladefogedi plenaarettekanne 1987. aastal Tallinnas rahvusvahelisel foneetikateaduste kongressil, kus ta selgitas, et foneetika on sildu loov distsipliin, mis ühendab füüsikat, matemaatikat, anatoomiat, neuroteadust, sotsioloogiat ja keeleteadust. Kõneuurimisega on tihedalt seotud mitmesuguste erialade spetsialistid. Sama lugu on interdistsiplinaarse keeletehnoloogiaga, mille üheks haruks on kõnesüntees. Minu inseneriariiduse diplom sobis hästi sellesse mitmekesiste erialade diapasoni laiemasse pilti. KKI arvutuslingvistika sektori tuumikus olid siis juba nimekad keeleteadlased: Mart Rimmel, Arvo Eek, Ülle Viks jt. Seega uurimiskühma põhitähelepanu oli foneetika ja kõnesünteesi keeleteaduslikel aspektidel. Paratamatult nihutas see ka minu esimesi katsetusi ja eksperimente ning uurimistöö fookust tehnicateaduselt ja informaatikalt keeleteaduse poole. Seetõttu kaitsesin hiljem nii magistri- kui ka doktorikraadi Tartu ülikoolis üldkeeleteaduse erialal. Aga mina ei ole üldsegi mitte ainuke nüüdsest Tallinna Tehnikaülikoolist keeleteadusesse migreerunu. Ka minu hea koostööpartner ja sage kaasautor Einar Meister ning praegune kolleeg Arvi Tavast on selles osas sarnase CV-ga, aga kindlasti on neid veel.

Sa armastad siiski aeg-ajalt öelda, et sa pole filoloog. Kas see tähendab, et teekonnal tehnoloogia juurest keele juurde oled ennast instituudis mingil määral valge varesena tundnud? Ja kas võib öelda, et praeguseks oled sa jõudnud nende valdkondade sümbioosini ehk keele analüüsamiseni sünteesi teel? Kas sa räägiksid lühidalt sellest meetodist?

Võib vist tõesti öelda, et minu tehnoloogiline taust on mind hārgamisi keele juurde toonud. Instituuti tulles oli mul suur aukartus filoloogide ees. Kogu kooliaja jooksul ma end eesti keele õigekirjas väga tugevalt ei tundnud, kirjandite õigekirja hinne kippus „kolm” või „neli” olema. Instituuti tööle tulles tundusid filoloogid inimestena teiselt planeedilt, aga õnneks märkasin küllaltki varsti, et mitte kõik neist ei vallanud eesti keele ortograafiat ja ortoeepiat ideaalselt. Pāris valge varesena ma õnneks ennast tundma ei pidanud, kuna filoloogidele lisaks oli meie sektoris matemaatik, majandusgeograaf, muusikateadlane ja mitu inseneri.

„Analüüs sünteesi teel”-meetodit mainis toona juba Mart Rimmel, kellel oli hea vaist uute teooriate ja meetodite peale. Aga tollal kasutati seda eelkõige tajutestide stiimulite genereerimiseks mõne keelenāhtuse kitsa aspekti uurimisel ja siis see meetod mind ei kõnetanud. Umbes kümme aastat tagasi tekkis aga meetodi vastu huvi seoses iseõppivate kõnesüntesaatoritega. Peaaegu iga eesti emakeelega inimene oskab teksti ette lugedes või kõneldes pea ilmeksimatult sama kirjpildiga sõnu õiges vältes hāāldada ja konsonante palataliseerida. Kui iseõppivatele kõnesüntesaatoritele ette sõõta piisaval hulgal eestikeelseid kirjalikke tekste ja anda kuulata vastavat eestikeelset kõnet, siis kuidas nemad hāālduse omandavad? Kui sarnased või erinevad on inim- ja sünteeskõne hāāldusmudelid? Meie töörühm on viimastel aastatel pūidnud tehnoloogia abiga keeleteaduse veidi ebamāārasele aladele pilku heita. Analüüs sünteesi teel on tānu suurtele generatiivsetele keelemudelitele muutunud paljude igapäevaelu osaks: me ju mõttes hindame iga vestlusroboti vastust nii sisuliselt kui ka vormiliselt, hāālvastuse puhul ka hāālduskorrektust.

Sa oled osalenud pea kõigis eesti kõnesünteesi etappides. Kas meenutaksid paari oma lemmikhetke? Kuidas ja millal tekkis sul huvi kõnesünteesi vastu? Kuhu praegune tehnoloogia areng kõnesünteesi sinu arvates viib?

Huvi kõnesünteesi vastu on mul instituuti tulekust saati, ehkki KKI esimese formantsüntesaatori Ex Nicolais välja-tōötamisel ma ei osalenud. Otsene praktiline vajadus kõnesünteesiga tegeleda tekkis 80-ndate aastate keskel, kui üleliiduline raadioringhāāling tellis meilt nn kõnelevad kellad, mis automaatselt teataks raadioetris õiget aega. Tol ajal olid üleliidulises raadios kõik saated varem salvestatud ja diktorigid pāāsesid otse-eeetrisse vaid kellaaja teatamiseks. Ametlik põhjendus „kõneleva kella” seadmete vajadusele oli see, et ööpäevase programmi valve-diktorigid olid õisel ajal unised ja kippusid kella nāitu edastades eksima. Tegelik põhjus oli ilmselt selles, et pūüti üldse välistada inimeste otse-eeetrisse sattumist. „Kõnelevad kellad” olid piiratud sõnavaraga kõnesüntesaatorid, mille väljundkõne kvaliteet pidi vastama raadioringhāālingu nõuetele. Enne Nōukogude Liidu lagunemist jõudsimme neid tellimuste alusel teha kolm: venekeelsena Ostankinole Moskvast, ukrainakeelsena Kiievi ja kirgiisikeelsena Biškeki raadiostuudiotele.

Üheksakümnendate alguses kõnesünteesiga Eestis praktiliselt ei tegeletud, aga sajandivahetuse eel hakkasime koos Arvo Eegi ja Einar Meistriga difoonidel põhinevat kõnesüntesaatorit välja tōõtama. Hiljem liitusid projektiga Indrek Hein, Heiki-Jaan Kaalep, Rene Prillop ja Tarmo Vaino. See osutus väga produktiivseks tiimiks.

Kõnesüntees areneb ja tāiustub praegu kogu maailmas väga kiiresti. Ka eestikeelse kõnesünteesi areng on tagatud, uurimis- ja arengurūhmad on nii Eesti Keele Instituudis kui ka Tartu Ülikoolis. Samuti on eesti-

keelne kõnesüntees suurte rahvusvaheliste firmade, näiteks Microsofti ja Google'i, huviorbiidis.

Arvan, et lähiaastate kõnesünteesi arenguprobleemid on eelkõige seotud kõnestiilide arvestamise ja emotsioonide väljendamisega. Uudiste, reklaamide ja ilukirjanduse lugemine nõuab eri stiilis kõnet, lisaks veel spontaanne ja argikõne. Kui aga emotsioonide usaldusväärne esitus sünteeskõnesse jõuab, siis sellisest kõnesüntesaatorist võib lavastajatele kujuneda vajalik tööriist. Kuuldemänge suu-

daks kõnesüntesaator tehisintellekti toel ise lavastada-genereerida. Teatrilavastaja saaks vajadusel proovides kasutada emotsionaalselt väljenduvaid virtuaalseid tegelaskujusid, kel kogu tekst juba esimestest proovidest täielikult peas. Ning filmidele pealelugemist või nende eesti keelde dubleerimist saaks väga hästi automatiseerida. Esialgu on need vaid minu ütmõtted, aga unistama praegusel ajal peab.

Küsisid LIISI PIITS,
HILLE PAJUPUU ja HEETE SAHKAI

Olemise filosoofia ridade vahel

Triin Soomets. Kerge kogu jõust. Tallinn:
Tuum, 2024. 54 lk.

*Я, носящий весь земной шар
На мизинце правой руки...*

(Velimir Hlebnikov, „Sõda hiirelõksus”)¹

Kui vaadata videot, milles Triin Soomets loeb luuletust oma uuest kogust,² võib oma silmaga näha, et ta teeb seda hämmastavalt kergelt, ent samal ajal kogu jõust. Selline paradoksaalne kahesus läbib Soometsa luulekogu tervikuna.

Martin Heidegger on kirjutanud olemise (sks *Sein*) ja oleva (*Seiende*) erinevusest. Olemine on maailma varjatud aluspõhi, tänu millele kõik olemas on, kuid mis ise libiseb otsesest tajust alati eemale. Olev on lugematud üksikasjad, mis lähituvad küll olemisest, kuid varjavad selle igapäevaelus enda taha. Heidegger rõhutas teostes „Kunstiteose algupära” („Der Ursprung des Kunstwerkes”, 1935–1936, e k 2002) ja „Kiri humanismi üle” („Brief über den Humanismus”, 1946–1947), et inimene pole oleva isand, vaid olemise karjane (*der Hirt des Seins*), kes on suuteline kuulma olemise häält ning panema selle kõlama inimkeeles. Soometsa luule käsitleb inimese ja olemise naabruse – juba esimese osa pealkiri „Sõna on asja juures” viitab sellele. Tema tekstid kasvavad välja

(asjatust) püüdlusest hoida olemist kinni ja väljendada seda sõnades: „olemise klot-sid kolisevad / olemise alus / voolab käest // püsid pinnal / kerge / kogu jõust” (lk 17).

Mainitud ontoloogiline vastandus ilmneb juba kogu avaluuletuses (lk 7): olemine vastandatakse sellistele oleva omadustele (heideggerlikus mõttes) nagu kirk, teadmine ja elamine, mis „ei vii kuhugi”. Samas viib „olemine kuhugi” paradoksaalsel moel: „[sind] ei ole sealsamas kus enne”. Teisisõnu, ainult olemisega kokku puutudes suudab inimene väljuda igapäevase olemasolu raamidest. Soometsa lüüriline mina paikneb just sellisel piirialal: ta otsib teed, kuidas astuda välja „oleva” piiridest.

Olla „olemise karjane” pole sugugi kerge. Teoses „Olemine ja aeg” („Sein und Zeit”, 1927) märkis Heidegger, et argielus kaldub inimene „langema” (*verfallen*) tühisesse olemasolles, sulanduma asjade ja argitoimetuste maailma. Sellest räägib Soometsa luuletus „Oleva ase” (lk 15), mis on tema kogu üks olulisemaid tekste:

oleva ookeanis
saan olemisele pihta
olemine läheb põhja

põhjas ei ole kala
kord sai kingiks jala
ikka ei käi jala
nyyd sai olemise
ikka ei ole

teadusliku meetodi
kunstilise yldistusjõu
filosoofilise hõlmavuse
feministliku eneserefleksiooni
suhrawardiliku valgusega
pyyan pimedast põhjast
kala mida ei ole

¹ „Mina, kes kannab kogu maakera / parema käe väikesel sõrmel...” (minu tõlge – M. T.)

² Triin Soomets: luuletus on tihti targem kui selle autor. <https://kultuur.err.ee/1609633748/triin-soomets-luuletus-on-tihti-targem-kui-selle-autor>

olemine viskleb
oleva asemel

Olemisest olevasse langemine toimub sukeldumise metafoori kaudu: olemine läheb põhja „oleva ookeanis”. Põhjast ei õnnestu midagi leida: libisevat olemist võrreldakse kalaga, mis kujundlikult seotub millegi tabamatu ja salapärasega. Kala püüdmine tähendaks lähenemist varjatud olemusele. Siin aga kala polegi: kõik katsed tõmmata see pimedast põhjast välja, olgu relvastatud feministliku enesepeegelduse või valgustatud iidse pärsia müstiku Suhrawardi valgusega, on asjatud. Olemist ei saa püüda ratsionaalse, teadusliku, kunstilise ega filosoofilise mõtlemise võrku. Nagu kala libiseb see harjumuspärastest mõtlemiskategooriatest välja ja üritab peituda kindlakujuliste märgiliste ja loogiliste struktuuride taha.

Soometsale iseloomulik paradoks on kooskõlas tema luulekogu pealkirjaga: just kinni püüdmatult kogu jõust olemine viskleb oleva asemel. Kuigi olemine on hukule määratud nagu kaldale visatud kala, püüab Soomets haarata äkilist ja seetõttu kerget olemisega kohtumist. Nii väljendub raamatu keskne filosoofia: olemist pole võimalik sulgeda valmis vormi, seda ei saa tabada. Küll aga on võimalik sellega kokku põrgata neis pausides, sõnadevahelistes „pragudes”, pinges ja dünaamikas, mida loovad rõhutatult lihtsatest ja sageli korduvatest sõnadest koosnevad luuletused.

Soometsa poeetiline maailm on täidetud ärevusega inimese hajusa olemasolu pärast. Poeedi ülesanne on maailm uuesti kokku panna, kui mitte asjade, siis vähemalt sõnade tasandil, millega nendest asjadest rääkida. Soometsa lüüriline mina teeb omalaadse eksperimendi: „iga päev eemaldan korra tähenduse kõigelt, mida näen ja tean / hoian seda jõuga eemal / [...] kuni jõuan tähenduseta tähenduseni” (lk 16). Just sel hetkel muutub poet vabaks – taas

paradoksaalselt, oksüümoroni „tähenduseta tähendus” vaimus. Hämmeldunud küsimusele „miks?” leidub vastus: „mul on lihtsalt selline töö”, mida võib pidada osaliselt irooniliseks.

Luuletaja töö on õigesti valida ja panna kokku sõnu. Kui liikuda filosoofilistelt üldistustelt poeetika tasandile, siis „tähenduse eemaldamine” pole midagi muud kui sõnade vabastamine nende automaatsest tajumisest. Poeetiline looming on maailma loomine, kus sõnad vabanevad ajutiselt juurdunud tähendustest, lendavad poeedi tahtel ja laskuvad nagu liblikad (leegile?):³ „ei tea, kas igayks sinna, kus oli / või lendab mõni ringi, mujale” (lk 16). Poeetiliste vahenditega kirjeldatakse siin protsessi, mida Viktor Šklovski (ja tema järel teised vene formalistid) nimetas kummastuseks ning tšehhi strukturalist Jan Mukařovský veidi hiljem ja mõningate kohandustega aktualiseerimiseks.

Aktualiseerimine tähendab mõne kunstilise struktuuri elemendi esiletõstmist, mille tõttu heli, sõna või süntaktilist konstruktsiooni kogetakse uuesti looduna, värske ja teravana.⁴ Niimoodi toob poeetiline kõne esile keele varjatud võimalused: see, mis argisuhtluses jääb märkamatuks, aktualiseerub luules ja saab esteetilise kogemuse allikaks. Lugeja (sõnumi adressaat) hakkab märkama sõnu, nende struktuuri, ootamatuid kooslusi – selle asemel et

³ Toon siin esile tõenäoliselt Soometsa loomingu mitte olulise, kuid tüpoloogiliselt tähendusliku paralleeli Jossif Brodski VIII „Rooma eeleegias”, milles poeetilise loomingu protsess on kirjeldatud sarnaselt: „Võbele, küünla-leek, tühja lehe kohal, / värise, paindudes süsihappegaasi väljahingamise käes, / järgne – lähenemata! – tähtede jadale, / mis seisavad järjekorras tähenduse järele” (И. Бродский, Сочинения Иосифа Бродского [в четырех томах]. Санкт-Петербург: Пушкинский фонд, 1994, kd 3, lk 46; minu tõlge – M. T.).

⁴ J. Mukařovský, Jazyk spisovný a jazyk básnický. – Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha: Melantrich, 1932, lk 123–156.

otsida neist etteantud tähendust. Soometsa luules seisneb aktualiseerimine foneetilis-mängus, kordustes ja neist tulenevates paradoksidest. Luuletus leheküljel 9 näib vaid esmapilgul olevat lihtsate (vahel kummaliste) väidete kogum:

otsus langeb
tõde tõuseb
hea on ylal
halb on all
alatu yllas
yllatub kyll
all on alal
ylal yll
yleval olles
allakäik alles:
tõuse ja sära
siis sure ära.

Kaks esimest rida on korduvad süntaktilised konstruktsioonid: alus + öeldis, kusjuures need öeldised on antonüümid. Kuigi tekst areneb edasi antonüümsete paaride jadana, muutub selle sisemine korraldus järk-järgult keerukamaks: hea ja halva paiknemine pole ainult sõnades välja öeldud, vaid ka semiootilises mõttes ikooniliselt demonstreeritud. Seejärel tulevad mängu foneetilisest kordusest, mis suubuvad üksteisesse ning võtavad tähelepanu ära nii teksti sisult kui ka selle ridadeks jagamiselt: all ~ alatu, yllas ~ yllatub, kyll ~ all, alal ~ ylal, yll ~ yleval. Need alliteratsioonid loovad voolava luulekoe, kus kordus ei rõhuta niivõrd erinevusi, kuivõrd loob vastandite õrna võnkumise efekti. Ja kui lugeja on jõudnud harjuda alliteratsioonidega, asenduvad need viimases neljas reas lõppriimidega. Sellest tihedast struktuurist kumab läbi filosoofiline dünaamika: tõus ja langus, hea ja halb, õilsus ja alatus, säramine ja surm – kõik on omavahel põimunud. Seega on lühike

poetiline tekst täidetud eri liiki korduste ja vastandustega kõikidel tasanditel, foneetikast süntaksini, mis sujuvalt üksteiseks üle minnes loovad pingestatud tähendusvälja. Argisuhtluse keel on üleküllastatud eri sõnade kasutamisest, samal ajal kui Soometsa poetiline keel, tänu aktualiseerimisele, ilmutab peenust, liikuvust ja paradoksaalsust – isegi minimaalse korduvate sõnade ja konstruktsioonide komplektiga töötades.

Toon veel ühe näite, milles puuduvad leksikaalsed kordused, kuid mis süntaktilisel tasandil koosneb ühe ja sama konstruktsiooni – tegusõna + tegevuse lõpetatust väljendav *ära* – kordusest: „teed ära / saadad ära / saad ära // paned ära / võtad ära / tuled ära // annad ära / jätad ära / ajad ära // elad ära / sured ära” (lk 13). Monotoonne loetlev rütm näitab, kuidas elu koosneb tegevuste jadast, millest igaüks paratamatult lõpeb ja viib vältimatu surmani. Just selline korrastatud korduvus aktualiseerib tähendusvälja: lugeja hakkab tajuma, kuidas aeg liigub vääramatult lõpu poole. Kordused muudavad esmapilgul lihtlabase teate filosoofiliseks aruteluks: üks asi on öelda argikõnes „elas-elas ja siis suri”, hoopis teine rajada sellele poetiline konstruktsioon. Just nii ületab keel puhtalt kommunikatiivse funktsiooni ja filosoofiline sisu osutub poeetilisest vormist lahutamatuks.

Nagu näha, on Soometsa hiljutised filosoofiaõpingud Tallinna Ülikoolis jätnud jälje. Kordus kui tema luuleraamatu keskne võte võimaldab näha ühtsuses mitmekesisust: „olen siin külas / olen siin kodus / yhtviisi imelik / olen siin kohal / olen siin teel / yhtviisi imelik” ja nii edasi (lk 14). Anafooriline konstruktsioon, milles loetletakse kaks vastandlikku seisundit, on kinnitatud refrääniga. Ent kordused võivad sisu seisukohalt olla veelgi ühe-

taolisemad (minimalistlikumad). Selle näitlikustamiseks toon tuntud ingliskeelse limeriku:⁵

There was once a lady of Spain,
Who said: "Let's do it again,
And again, and again,
And again, and again,
And again, and again, and again".

Selles tekstis taandub kõik lõpmatule „jälle” ütlemisele: esimesed kaks rida loovad situatsiooni, ülejäänud kolm koosnevad peaaegu täielikult ühe ja sama sõna (*again*) kordamisest. Limeriku süžee on lihtne ja selge, ent oluline on, et korduste hulk läheb siin üle sisuliseks tähenduseks: seksi ei nimetata otsesõnu (kui, siis ehk ainult rütmilisuse ja soovitud korduste kaudu), ent ei jää kahtlust, et tekstis on juttu Hispaania daami tormilisest seksuaalsest himust. Näiliselt äärmiselt lihtsa vormi tagant⁶ hakkab kumama keerukas ja sügav sisu.

See korduse kvintessents valgustab olulist põhimõtet: poeetilist teksti ei korraldata sõnumite lineaarse edastamise kaudu, vaid korduvate elementide süsteemina, mille vahel tekivad ekvivalentsuse ja/või kontrasti suhted, mis poeetilises tekstis ei satu vastuollu, vaid võivad üksteist täiendada. Igal kordusel on topelfunktsioon: ühelt poolt kinnitab see lugeja ootusi, teisalt hälbib neist, tuues sisse uudsuse. Teisisõnu, kordus loob pinge äratuntava ja ootamatu vahel.⁷ Paradoks seisneb selles,

et korduste range korrapära loob tähenduse ammendamatu tunde: mida selgemalt tuleb tekstis esile korduste süsteem, seda enam lisandub igal uuel lugemisel tähendusnüansse. Soometsa kogu eeldab tähelepanelikku ülugemist. Kordus kui poeetiline võte annab tekstile võime ühtaegu hoida alal vana ja sünnitada uut tähendust.⁸

Algriimid loovad Soometsa luuletustes helilise mustri, paralleelsed süntaktilised konstruktsioonid kujundavad isegi vabavärsis erilise intonatsioonilise ja rütmilise korra. Seejuures ei piirdu poeesia kunagi pelga mehhaanilise kordamisega: igas korduses peitub variatiivsus ja semantiline sügavus. Juba refräänid, mida Soomets aeg-ajalt kasutab,⁹ võimendavad tähenduse variatiivsust. Ent veelgi huvitavam on luuletaja töö kinnisvormi kõigutamisega (lk 35):

hää! pysib vaikusel
valgus pimedusel
üks pysib kõiksusel
vastus kysimisel

endaga ebavõrdseks” (Ю. Лотман, Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1970, lk 40–41), hiljem aga iseloomustas ta ilukirjanduslikku teksti „suurendatud korrastatuse tunnustega”, mille peamiseks realiseerimisviisiks nimetas ta just kordust (Ю. Лотман, Анализ поэтического текста. Ленинград: Просвещение, 1972, lk 39).

⁸ Joosep Susi kirjutas arvustuses Soometsa eelmisele luulekogule „Pind ajajoonel all” (2021), et mõnes tema luuletuses „tahab tähendus kõigest mööda minna, jääda kättesaamatuks ka tähendusetusele” (J. Susi, Kes oled ise? – Keel ja Kirjandus 2022, nr 7, lk 653). Paradoksaalsel moel osutub just kordus parimaks vahendiks sellise efekti loomisel.

⁹ „Kerge kogu jõust” on täis kõige erinevamaid refrääne – alates rõhututult laululisest „lalilii, lalilaa” („Sinine sall”, lk 36–37) kuni sihilikult väljahõikeliseni „päästke / meie / hinged” (lk 39).

⁵ Vt A. Zholkovsky, Themes and Texts: Toward a Poetics of Expressiveness. Ithaca–London: Cornell University Press, 1984, lk 220.

⁶ Nagu teravmeelselt on märkinud Aleksandr Žolkovski: Hispaania daam on tekstis väljamoeldis, sõna *again* kordus on aga vaieldamatu fakt (A. Zholkovsky, Themes and Texts: Toward a Poetics of Expressiveness, lk 220).

⁷ Juri Lotman on kirjutanud, et „lihtne sõna kordamine mitu korda muudab selle ise-

pilt pysib läätsedel
 torge nöelal
 kaks pysib kahtlusel
 maa pysib taeval

nurk pysib kaarel
 kergus kaalul
 kaugus kõrval

täis pysib tyhjal
 auk pysib kuhjal
 keskpaik serval

See on sonett, mis peale traditsiooni ja riimide (kõigi 14 värsi lõpus olevad sõnad lõpevad *l*-tähega) on seotud üheainsa verbiga: *püsima*. Verbi kordus seob antoonüümseid sõnaühendeid, nii et nende vastandus justkui leeveneb: tekstis nimetatud kontrastse paari pooled toetavad teineteist vastastikku („üks püsib teisel”). Selliselt võimaldab poeetiline vorm korraga vastandada ja siduda seda, mis argikeeles kokku ei sobi.

Filosoofilises üldistuses näitab see paradoks, et igasugune kohalolu on võimalik üksnes puudumise taustal: Soometsa kõlav poeetiline hääl „püsib vaikusel”. Tema luules jääb paljugi otse nimetatamata: näiteks ei öelda eeltoodud sonetis välja võtmesõna *olemine*, see aimub ridade vahelt. See ongi seesama luulekogu pealkirjas nimetatud kergus, mis on võimalik üksnes tänu vormi jõule, sügavusele ja äärmisele kontsentreeritusele – selle välise lihtsuse juures.

Kõik see sunnib lähemalt vaatlema teisi Soometsa luuletuste süvastruktuure, kus tähendusi kombineeritakse justkui „olemise klotsidest”. Kuuevärsiline miniatuur on üles ehitatud peegelkujundite triptühhonina: „une ümar nägu / peegeldab ärkveloleku valgust // ärkveloleku täht / peegeldab pimeduse väge // pimeduse põhi / peegeldab une ümarat nägu” (lk 28). Sõnakordused varieeruvad tekstis, kuid

lõppvärss naaseb algusvärsi juurde: selline ringkompositsioon muudab ümarnäolise une kujundi märgiliseks ja loob lõpmatu tsükli efekti, kus uni, ärkvelolek ja pimedus vahelduvad pidevalt.

Naaberlehekülje (lk 29) luuletuses muutub kordus lausa mõistatuslikuks. Seal kasvab lause „eristan tõelisust ja näivust sellest, / mis jääb sellest väljapoole” sünaktiiliste laienduste kaudu lõpmatuseni (nii ongi tekstis öeldud): rida muutub üha pikemaks ja lause järjest keerulisemaks, kuni autor selle teadlikult lakoonilise „jne” abil katkestab. Kordus saavutab oma piiri, lugeja tajub peaaegu füüsiliselt fraasi lõpmatut vohamist ja võimatust sellele punkt panna – nii saab teksti teemaks kordus kui poeetiline võte ja selle kombinatsiooni võimalused.

Kogumiku keskse osa „All ja yll” tuumtekst on luuletus „augu põhjas ei ole auku” (lk 26), milles kordus tekitab keeruka perspektiivimängu ja filosoofilis-eksistentiaalse pinget. Luuletuse esimene rida on üldistav ja mõistatuslik, kuid edaspidi kordab autor mitu korda tähendusrikast mõtet „kuristik on vaatepunkti küsimus”. Üheaegselt selle kordusega tuuakse sisse vaatepunkti muutus: lüüriline mina nihutab vaatenurga augu põhja, kujutledes, mis juhtub, kui vaadata alt üles. Selle tulemusena pöördub tavapärane koordinaatsüsteem pea peale: sügavus muutub kõrguseks. Kordus toimib justkui sümmeetriateljena, mille suhtes „all” ja „yll” vahetavad kohad. Seega osutuvad sügavus ja kõrgus Soometsa tekstis ühe ja sama nähtuse eri külgedeks – nende erinevus on tinglik.

Luuletusse tuuakse sisse ka eksistentiaalne pinget ja korduva väite jõudu kutsutakse üles testimisele selle väite vastupidavust: „kui nihutada vaatepunkt augu põhja kiiresti, näiteks kukkudes”. Abstraktset arutlust häirib järsku kindel allakukkumise kogemus, mis toob kaasa hirmu ja õuduse tunde. Luuletuse lõppreas kõlab

mõru järelalus: „siis pole abi sellest et augu põhjas ei ole auku / et kuristik on vaatepunkti kysimus”. Kuigi see värss kordab peaaegu sõna-sõnalt algset maksiimi, on selle tähendus hoopis teine. Lõpukordus jätab kahetise mulje: ühelt poolt väljendab see abstraktsete tõdede jõuetust võimaliku huku ees, teisalt vihjab võimalusele, et just kogemuse äärmuspunktis võib avaneda uus vaatenurk, mis väljub argiloogika raamidest. Luuletus peegeldab omaenda võtet: asetades peaaegu samasuguse fraasi muutunud konteksti, näitab see, kuidas poeetiline sõna loob tähendust. Kordus on korraga nii väljendusvahend kui ka mõtisklemise objekt. Nii jõuab Soomets metatasandile – see on veel üks tema raamatu oluline osa ning üldiselt hea kirjan-duse tähtis omadus.

Metatasandile ülemineku apoteoos on kogu viimane luuletus (lk 50–51), kus Soomets räägib otsesõnu poeetilisest mis-sioonist, ehkki kasutab selleks ootamatuid kujundeid: murtud käega mees, ilus naine, häbelik noormees, alkohoolik, võõra-maalane, üksikema, abielumehe armuke, öine taksojuht – nemad kõik tõstavad

maailma oma peopesale ja muudavad selle paremaks. Selgub, et kõik need kummali-sed inimesed on eesti luuletajad, kellele on antud võime kuulda olemist, kes – nagu Velimir Hlebnikov – hoiavad maakera oma parema käe väiksel sõrmel, ehkki iga-ühel neist on oma roll oleva maailmas.

„Kerge kogu jõust” on raamat, milles Triin Soomets astub lugeja ette filosoofi, filoloogi ja sõnanõiana. Ühest küljest võib seda kogu lugeda poeetilise traktaadina inimesest, kes „arvab et sellel peab mingi mõte olema” (lk 34), ning kes kannatab aja ja oma olemasolu piiratuse all, kuid ei kaota lootust leida tuge kas või sõnast. Teisalt tuleb ja tasub Soometsa luuletusi tajuda kuulmise kaudu: kuulata tähele-panelikult nende kordusi ja pause. Ena-miku tekstide näilise lihtsuse ja lühiduse taga seisab poeedi tohutu töö. Nii nagu autor püüab olla „kerge kogu jõust”, tun-neb lugejagi end tema eeskujul olemise – mis aimub korduvates sõnades ja süntakti-listes konstruktsioonides – karjasena.

MIHHAIL TRUNIN

Imetabane omailm

Arne Merilaid. Puuinimesed. Muinasjutt. EKSA, 2024. 351 lk.

Mis sa selle maalahmakaga peale hakkad, vahid murumätta ja võsaalusega tött? Iga ruutmeeter peab oma väärtust tundma, ärgu olgu tühja raiskamist ja viljatut omanikutunnet. Kellele maa antud hool-dada, andku talle võimalus end mõnuga teostada. Kujunda enda ümber kaitsev monaad nagu mull. Omailm: mis mahub meie sisse, mis jääb meist väljapoole. (Lk 105)

Arne Merilai teine romaan, kahe sama-nimelise, kuid eri põlvkonnast jutustaja kaudu esitatud muinasjutt „Puuinimesed” ilmutab sedasama eesti kirjanduse paarikümne aasta pikkust ühisjoont, mis on esile tulnud Tõnu Õnnepalu, Lauri Sommeri, Lauri Pilteri, Kaja Kannu ja Andrus Kasemaa loomingus, viimati ka Carolina Pihelga „Lõikejoones” (2024). See suundumus on autori tegeliku maa-koha sihipärane ja tihendatud kujunda-mine poeetilis-subjektiivseks maailmaks vastavalt autobiograafilise (mina)jutus-taja meelepõhiste eelistustele, siseilmast võrsunud sihtidele, valikutele, toimimis-võrgustikule, nii et ümbritsevast võetakse

vastu – *resp.* kantilikult „mahub meie sisse” – üksnes see, mis on mingil põhjusel soodus, jutustaja iseduse seisukohalt tarvilik ja tähenduslik. Niisugused kohakuvandid olen nimetanud kirjanduslikeks omailmadeks. Ja „Puuinimesed” on samamoodi ühtaegu lüüriline ja autobiograafiline oma koha ehk Merilaile kuuluva Liinakuru talu loominguline lugu.

Teose ülekaalukas eesmärk paistabki olevat oma koha loo esitamine, et kõlkuda efektselt ja väärikalt kokku laia ja soodsat vastukaja saanud kirjandussuundumusega. Ehkki kohaloole annab raami rõhutult fiktiivne tasand: ulmeline tulevik, kus praegusajal tuntud Arne Merilai (raamatus tulevikulise jutustaja pruugis Vana-Arne ja Esi-Arne või lihtsalt vana-vana) samanimeline, ent eristuva tähistusega „A. M. II” naissoost lapselapselapselaps ehk epigoon kui „puujumalanna” (lk 5) müüb „üle maailma Liinakuru dendropargi geneetilisi koode” (lk 7), restaureerimaks globaalse klorofüllikataküsmi järel maailma liigirikkust (lk 8), ning „klorofüllikatkule resistentsete puuliikide [...] seenjuure juuretist” (lk 343). Selle eluala mängu toomine kannab mõistagi loodust hoidvat või kurvemal juhul ennistavat, samuti hävingu eest hoiatavat ideed. Samal ajal saab selle mõtteks lugeda lustlikult ja teose omaeluloolisust silmas pidades edevaltki õigustada ning õilistada kirjandusteaduse tähendust ja perspektiivi: „Küllap ei oleks minust geneetikut saanud, kui Esi-Arne ei oleks välja tulnud oma geneetika poeetika teooriaga” (lk 343).¹ Ent põhiliselt tähendab maakohalugu mullina ümbritsev tulevikutasand ikkagi lõbutsemist konkreetselt autorlusest taandumise² ehk autori

kahestumise võttega. Teose raames on nimelt A. M. II ülesanne romaaniks korrastada teada-tuntud kirjandusprofessori memuaarsed ja dokumentaalsed fragmendid – neid oma vaateveerult kommenteerides ja täpsustades – seitsmest tegelikust Liinakuru-nimelisest talukohast, kus on väsimatult randaalinud nii päriselu kui ka „Puuinimeste” Arne. Nii on endale „klorofüllil tootmise geenid” (lk 343) siiranud tulevikujutustaja vaatepunkt kinni ikka „vanavana” kohaloos ega mängi omaenda kaasaja lugu välja samavõrd veenvalt ja kõitvalt kui autentne taluperemees. Seda enam, et veel ei ole A. M. II kaudu esitatud ideeline tasand vältimatult päevakorral (tükati nähtus see muide tänavusel maa-messilgi, kus professor ei müünud puude geneetilisi koode ega oma istanduse trühvleid, vaid mõlgutas ringi uidates vaikselt just omailma üle).

Senine retseptisioon on niisamuti keskendunud omaeluloolisele, memuaarsele kihile, vaadeldes ulmelisest raamist hoolimata teost kui elulähedast päevikut,³ „(kirjanduslikku) egodokumenti”,⁴ aiahullu memuaare⁵ ja eeskätt ikkagi Liinakuru talu lugu, mis romaani asemel on hoopis „ülistuslaul Eesti talule, aegadeülesele sidemele, mis luuakse järglaste ja istikutega, kelle sirgumist näeb tulevik”.⁶ Sellist fookust toetab üsna teose algusse poetatud määratlus „Liinakuru kroonika” (lk 17). Retseptisioonis ei ole eritletud spetsiifiliselt seda, kuidas 1980-ndatel ülikooli lõpetamise järel „endale ja lastele paopaigaks” (lk 224) ja hingamisruumiks (lk 32) soetatud Liinakurust on nii päriselu kirjandus-

³ S. Kiin, Merilai kirjutas vägeva romaani. – Postimees 8. II 2025, lk 16.

⁴ H. Kaints, Peegeldusi ja kontsentratsiooni. Ülevaade 2024. aasta pikast proosast. – Looming 2025, nr 3, lk 405.

⁵ M. Luiga, Liinakuru kodulugu. – Looming 2025, nr 3, lk 415.

⁶ Samas, lk 417.

¹ Vt ka A. Merilai, Poeetika on geenides. Manifest. – Keel ja Kirjandus 2021, nr 1–2, lk 3–10. <https://doi.org/10.54013/kk758a1>

² Vrd „Türann Oidipusega” (2008), kus Merilai esitles end Pontios Chersonesose „romaani” registreerija ja tõlkijana.

professor kui ka teose domineeriva ajatase miniaturistina loonud määratletud võimsa maailma, meelerahu tagava turvalise tsooni. Kirjanduse vormis reetis sellist kavakindlat üritust juba 2022. aastal Loomingus (nr 8) ilmunud katkend „Minu Liinakuru”, ja seda sihipärast loomistööd on raamatus korduvalt sõnastanud elutruu jutustajagi, nagu muu hulgas võis näha siinse arvustuse motost. Omailmset perspektiivi saab muidugi aimata Made Luiga täheldusest, et teoses avalduvas maailmanägemise viisis on „kõige tähtsam [...] koht ehk talu, selle kasvamine ja edenemine, ühe pere käes püsimine”,⁷ kuid selgesti on selle ära tundnud üksnes Doris Kareva, kasutades maailma loomise mõistes tabavalt vägevast väljendist *demiurgi* töö: „Kui mõtlen Liinakurule, olemata seal küll kunagi viibinud, on see ühe nägemuse kõige võimsamal viisil teoks tegemine, demiurgi töö [...]”⁸

See demiurgi töö algab – siis kui sobiv paik on välja valitud ja raamatus geograafiliselt, geoloogiliselt ning kliimatiliselt määratletud – nimetamisest. Omailma rajaja kehtestas talukoha „ametliku eestikeelse nimeversiooni Linnamäe” (lk 45) asemele kohalikus pruugis levinud Liinakuru, mille tähendus mägedevahelisele põndakule viitavana oli talle meeltnööda – erinevalt ametlikust nimest, mis oli tema hinnangul „etümoloogiliselt tautoloogiline” ja osutusena „ei olekski päris õige” (lk 46). Niisugune meele järele nimepanek kuulub kirjandusliku maailma juurde: on ju eespool mainitud Önnepalu ja Kasemaa kui ühed programmilisemad maailma kujutajad andnud tegelikele maastikele isiklikke elamusi ja tundmusi väljendavad poeetilised nimed Paradiis ja Poeedirahu. Tõsi küll, Merilai on asja ajanud märksa

tõhusamalt ja selle nime kehtestanud oma maatükile ametlikult.

Omailma looja ja järkjärgulise kujundaja võimsus avaldub aga eeskätt maa kasutamise- ja tunnetamisviisides: nimelt Liinakurule määratu dendropargi rajamises. Kui tavapäraselt kujuneb maailma isendiline ja esemeline mitmekesisus subjekti tähelepanu ja taju ulatuse alusel, siis Liinakuru peremees on toiminud iseäralikult. Alustuseks kandis ta kogu taamal paistva meelepärasuse kokku oma talumaadele, selleks et seal kasvaks „kõik puuliigid, mida ümbruskonnast võib leida” (lk 77), kuid varsti hakkas ta juba igasugu uusi ja mõnikord eksootilisigi liigi- või sordinimetusi hasartselt kokku ostma, „et elurikkust esindada” – „Aga kui just süda mõnd harva kordust tõesti soovib, siis ta selle ka saab” (lk 105). Kui teistes eelmainitud omailmakujutustes on kodune rohtaed olnud üks sopike tervikus, siis Liinakuru paistab olevat üleni enneolematult terviklik ja läbimõeldud, hingestatud ja ülev puupark, kui vaadelda selle istutuslainete kirjeldusi, samuti „[k]lassikalise klassifikatsiooni tolmutamiseks” (lk 107) ja elavdamiseks mõnuleva huumori, mängulusti ja subjektivismiga loodud liigitusi ning isendite katalooge (lk 75–145, 160–173, 179–205, lisaks põõsaste kataloog lk 208–217). Selle põhjal oleks hõlbus lugeda paikapidavaks ühe teise aiapidaja täheldus, et „ju me ikka jumalat mängime oma aedades”,⁹ kuid Merilai on seda võimalust targu õõnestanud.¹⁰ Liati tunnetatakse ja iseloomustatakse raamatus kõiki neid kataloogitud puid kui ajapikku sügavalt tundma õpitud isendipäraseid kaaslasi, kes „suhtlevad omavahel” ja „kõnelevad meiega” (lk 11), igaühel oma

⁹ **Mudlum**, Roosihullu päevaraamat. Strata, 2024, lk 148.

¹⁰ Vt „Ei, fiktsionaalne autor ei pea ennast iidoliks ehk taarapiidaks või koguni jumalaks” (**D. Kareva**, Puilust, lk 4).

⁷ Samas.

⁸ **D. Kareva**, Puilust. – Sirp 6. XII 2024, lk 4.

nägu ja tegu. Ühtekokku moodustavad nad koguni värsimõõtudega iseloomustatava (vt lk 105) poeetilise koosluse, mis on peremehele pakkunud „kehatunne[t]” ja „kohalolu”, hoole paisumist, hinge avarustumist (lk 68) – endana kasvamist, kuni ta isegi tunneb end puuna (lk 175).¹¹ Nii on oma talumaadele puude kollektsioneerimine olnud omaailma subjekti loomuse ja eelistuste seisukohast ainuvõimalik – oma iseduse laotamine maastikule, aga mitte lihtsalt egoistlik temp, vaid ühtaegu vägev vastukaal „viljatule omanikutundele” ja ennekõike eri ametkondadest kostvale metsandusmõttele, kusjuures „Puuinimestes” on istutaja ja istutatava osadus vastastikune ja sünkroonne, nagu väljendab raamatu pealkirja selgitav tekstikoht: „Puudele lähenevad inimesed on puuinimesed. // Inimestele lähenevad puud nõndasamuti – puu-inimesed.” (Lk 75)

Eks olukorras, kus „[m]aa saab enne otsa kui hasart” (lk 331), eeldab lopsakalt poeetiliste kataloogide ja liigituste lugemine lugejalt üksjagu botaanilist kirge. Sellega seondult on autor teose adressaadi problemaatikat ennetanud, märkides elutervelt, et loodusesse ükskõiksest suhtujatele või sellega distantsi hoidjatele „ei pruugi mu pikad nimestikud korda minna, jäetagu siis südamerahuga vahele” (lk 106), ja teadvustades võimalust, et need ei tundu huvitavad tema masti karakteritelegi, kel „labidas käes ja kõht mullane”. Kui omaailma valikulist ja meelepärast olemust peaaegu tabades on Luiga märkinud: „Autorite paar ei ole kuski keskendunud raskustele ja valule”,¹² siis mureküsimused väljenduvad teoses ometi ja need haakuvad

kas tagasihaaravalt mõne istutamismõtte ja aedniku hoole läbikukkumisega või hoopis ettehaaravalt perspektiivitundega, olgu siis juba märgitud adressaatide nappuse tõttu või üleüldse kogu selle isikliku maailma dokumenteerimise võlu ahtaks jäämise kartuses. Alaosas „Depressiivne” sõnastub otse, „et milleks seda ürgjata, kellele vaja” (lk 177), ja teisel on esile toodud üksindus (lk 224). Samal ajal on pojad muudkui abiks hoonete juures ja muidu nikerdamisel, trühhvliistanduse rajamisel, ühe poja talust võib loota suurejoonelise trühhvlipargi laiendust ja tütre silmis on Liinakuru „koht, kus on palju armastust” ja mille „ilu on nii silmale kui ka hingele mõõtmatu” (lk 262–263). Koha enda perspektiiv on niisiis romaani ajavoos kirjutatud ülevaks – pealegi on see maailma liigirikkuse taastamise missiooni kaudu omandanud globaalse mõõtme. Ja ehkki selle omaailma keskmes on puud, nende istutamine ja iseloomustamine, mahuvad sinna ühtlasi nii kaugemad kui ka lähemad inimesed, hooned ja isiklik perekonnalugu, mis tagab botaanikahuvilistest ja ise oma maaga jäändajatest avarama lugejaskonna kõnetamise.

„Puuinimesed” kui „eri valdkondi ja žanre hõlmav esseistlik kollaaž”¹³ pakub niisiis ühtaegu enneolematut kirjanduskogemust, toretsevalt detailset ja poeetilist looduselamust ning kõikvõimalikke õpetusi alates pajupilli nikerdamisest kuni hoonete renoveerimise ja maa-paranduseni. Rääkimata põhjalikust ja usalduslikust sissevaatest Liinakurule rajatud muinasjutulisse „vaimuga löimitud imede maailma”, kui kasutada Jakob von Uexkülli tabavat väljendust.¹⁴ Salgama oma vaatenurga kolmekordselt isiklikku lähtekohta – kirjandusuurijana olen

¹¹ Täpselt nagu biosemiootilises omaailmas põimib igaüks oma suhted ainult asjade teatud omaduste külge, mis kannavad tema olemist: vt **J. v. Uexkülli**, *Omailmad*. (Eesti mõttelugu 105.) Koost K. Kull, R. Magnus. Tartu: Ilmamaa, 2012, lk 89.

¹² **M. Luiga**, Liinakuru kodulugu, lk 417.

¹³ **J. Kronberg**, Merilaide mükoriisa. – Sirp 6. XII 2024, lk 6.

¹⁴ **J. v. Uexkülli**, *Omailmad*, lk 27.

võlutud omailmakujutusest, maa on pisut minugi „hinge kallal oma töö juba teinud” (vrd lk 158) ning professor Merilai oli üks mu doktoritöö juhendajaid –, söandan sedastada puhtüldiselt, et „Puuinimestes” kõnelev Liinakuru peremees oleks tarvilik juhendaja igale elu(töö)le, mis kätkeb maa

(ja laste) eest hoolitsemist, nii et tasakaalus on hoidmine ja edukas loomine – kuni küpse ja imepärase õnne- resp. omailma väljakujunemiseni.

BRITA MELTS

Väärtuslik teatmeallikas

Liivi ranna kohanimede kataloog ja andmebaas

Valts Ernštreits, Pēteris Dambergs, Baiba Šuvcāne. Libiešu vietvārdu katalogs. Rīga: Latvijas Universitātes Libiešu institūts / Leţmõ Iljiskūol Līvōd institūt, 2024. 144 lk.

2020. aastal alustati Läti Ülikooli Liivi instituudis tööd projektiga „Liivi kohanimede väljaselgitamine, kaardistamine ja ametlike kohanimede registri loomine”. Seda tööd kroonib nüüd eeskujulikult teostatud Kuramaa Liivi ranna liivi kohanimede kataloog ja andmebaas. Andmebaasiga pääseb veebis tutvuma liivi keele ja kultuuri digitaalsete ressursside platvormil Livonian.tech.

Siin tutvustatav „Liivi kohanimede kataloog” koosneb ulatuslikust lätikeelsest (lk 5–13) ja seda dubleerivast ingliskeelsest (lk 14–23) sissejuhatast, kolmest liivi kohanimedest esitlevast osast (lk 25–142) ja kasutatud kirjanduse loendist (lk 143–144). Liivi ranna kohanimedest esitletakse kolmel moel: piirkonniti (Liivi rand, muu Lätimaa, maailm); kohanimeobjekti liigi järgi, kusjuures tähestikuliselt järjestatud liiginimetused on lätikeelsed (tuletornid, teed, külad, loodusobjektid, ehitised, järved, uhtorud, mered ja ookeanid, mäed, rannavallid, kalmistud, mülkad, põllud,

merelahed, jõekäärud, metsad, linnad, niidud, sood, saared, talud, ojad, territooriumid, sillad, jõed, kalasadamad, riigid, soostunud nõod luite- ja rannavallide vahel) ja lõpuks kõiki kohanimedest hõlmas tähestikulisest järjestuses. Viimasena nimetatul puhul tuleb tähele panna, et pikk ja lühike vokaal on läti tava kohaselt ühises järjestuses ja et A Ā-le järgneb Ä Ā ning O Ō-le Ō.

Kõigis nimetatud osades on kohanimede esitamise põhimõtted samad, kuid lahknevusi on nimede seoste ja info mahu lisamisel. Kohanimeartiklis esitatakse kohanime algvorm (paksus kirjas), kohanimeobjekti liik (sulgudes), läti vaste või vasted selle või nende olemasolul, seosed kohanime variantide või normitud kujuga (looksulgudes), kohanime georuumiline hierarhiaseos (sümbolite ↑ või ↓ järel). Ilmestagu öeldut katalooginäide: **Sūr Bēļta** (sēta [ˈtalu]) Belti, Dižbēlti {< Bēļta} ↑ Lūž.

Asustushimedele on lisatud täiendavaid liivikeelseid kommentaare ühes lätikeelse tõlkega. Kommentaarid pärinevad Pēteris Dambergsi (Pētōr Damberg, 1909–1987) Liivi ranna kohanimetuskogust. Eraldi tekstilõigus esitatakse Baiba Šuvcāne lätikeelsed kommentaarid, märkused koha ajaloo kohta, kohanimedega seotud folkloorinäited jms. Sümboli ♦ järel esitatakse nime kasutus kohakäänetes.

Liivi ranna kohanimistu hõlmab kõigi Põhja-Kuramaa kunagiste liivi külade kohanimedest, k.a Paṭikmō Lūžist läänes ja Ģipka idas, mis lätistused märksa varem.

Need Liivi ranna külad on, liikudes piki randa läänest itta, järgmised (lätikeelne nimevariant sulgudes): Paṭikmō (Oviši), Lūž (Lūžņa), Pizā (Miķeļtornis), Īra (Lielirbe), Ūžkilā (Jaunciems), Sikrōg (Sikrags), Irē (Mazirbe), Kūoštrōg (Košrags), Pitrōg (Pitrags), Sānag (Saunags), Vaid (Vaide), Kūolka (Kolka), Māgkilā (Uši), Mustānum (Melnšils), Gīpk (Ģipka). Väljaande kaant ilmestab Põhja-Kuramaa kahepoolne kaart liivi- ja *resp.* lätikeelsete kohanimedega.

Muu maailma kohanimede hulgas on ka Eesti omi, nagu Abrid > Abridmō = Abruksa; Āpsal, ka Hāpsal = Haapsalu; Andburg, Andzburg, ka Kuresār = Kuresaare; Ēstimō = Eestimaa; Pārnov = Pärnu; Rūnō = Ruhnu; Sār = Sõrve küla; Sōrmō = Saaremaa jt.

Suurem ja tähelepanuväärsem osa kohanimesid on siiski seotud Liivi rannaga. Liivi ranna maastikku iseloomustavad pikad luite- ja rannavallid (lv *kāngaŗ*), mille vahel paiknevad piklikud soostunud nööd (*vīgā*). Luideterohke maastik on dikteerinud nii asustuse kui ka majandamise põhimõtted, peegeldudes kõnekalt liivi kohanimistu apellatiivides ja nende semantikas. Levinuim kohanimedes esinev apellatiiv on *kōrand* 'talul' (224 korda). Maastikusõnadest domineerivad Liivi randa iseloomustavad *vīgā* 'soostunud nõgu luite- ja rannavallide vahel' ja *kāngaŗ* 'rannavall'. *vīgā* suur esinemissagedus kohanimedes on tingitud nende olulisusest loomapidamises, sest püsivalt märjad rannavallidevahelised nööd olid kuivas ja liivases maastikus kohad, kus oli võimalik karjatada loomi ja teha heina. Kalapüügiga seotud levinuim apellatiiv oli *vālgamō* 'kalasadam', kus hoiti paate, kuivatati võrke jms. Igal talul oli tavaliselt oma *vālgamō*.

Liivi ranna kohanimed pärinevad olemasolevatest kogudest, publitseeritud väljaannetest, käsikirjadest, perioodikast, helisalvestustelt. Erakordselt suur on Pēte-

ris Dambergsi panus liivi kohanimede talletamisel, mida tuuakse esile tema nimetamisega väljaande autorite seas. Dambergsi kogu sisaldab 1025 kohanime üheteistkümnest Liivi ranna külast (võrdluseks: praegu on andmebaasis 1558 kohanime).

Rööbiti kataloogiga tutvustab väljaanne põhjalikult liivi kohanimede andmebaasi, millel võrreldes paberkataloogiga on mitmeid võrreldamatuid eeliseid. Liivi kohanimede andmebaas on osa Liivi instituudis loodud liivi keele ja kultuuri andmebaaside kogumist, kuhu kuuluvad sõnavara, morfoloogia, isikute ja allikate andmebaas ning liivi keele korpus. Andmebaasid on omavahel integreeritud. Sõnavara andmebaas sisaldab infot kohanime algvormi (lemma) ja selle vastete kohta teistes keeltes (läti, eesti ja inglise), samuti sõnaliigi ja häälduse audioformaadis. Morfoloogia andmebaas sisaldab infot kohanimede morfoloogiast. Kohanimede andmebaas esitab info objekti liigi, kohanimede omavaheliste seoste ja variantide kohta, aga ka georuumilise info. Liivi kohanimede andmebaasi 1558 kohanimest sisaldab ametlike kohanimede register 1326 normitud kohanime. Normitud liivi kohanimedega on võimalik tutvuda ka kaardiplatvormil BalticMaps.eu. Liivi kohanimede andmebaasi täiendamine jätkub, nagu ka nende kaardistamine ja juba kaardistatud kohanimede kaardiandmete täpsustamine.

Kohanimede andmebaasi loomise käigus on kohanimede kirjakuju kohandatud tänapäeva liivi ortograafiaga, säilitades siiski murdelise eripära. Liivi kohanimede kaardistamisel on kasutatud erinevaid allikaid ja andmebaase, sealhulgas kaardiplatvorme. Kaardistamine on olnud siiski suur väljakutse, sest liivikeelsed kaardid puuduvad. Liiaati on praegusaja liivi keele kõnelejade teadmised Liivi ranna geograafiast äärmiselt puudulikud. Liivi ranna maastik on muutunud, paljud põllud ja

niidud on metsa kasvanud, jõgesid on õgvendatud, paljud talud on hävinud, kalasadamad kadunud. Liivi kohanime kaardistamisel on olnud hindamatuks allikaks Baiba Šūvcāne Liivi ranna küladest kirjutatud raamatud. Lokaliseerimata on peamiselt niitude, põldude, metsade jms nimed, kuid edaspidi, kui saadakse täiendavat infot, mis võimaldab määrata seda tüüpi kohanime asukohti, siis asjaomast andmebaasi kindlasti täiendatakse.

Pole kahtlust, et liivi kohanimed pakuvad tänuväärset ainekku liivi keele grammatika, semantika ja kontaktide edasiseks uurimiseks. Oluline on teadvustada, et Liivi ranna kohanimes on talle ainulaadne teave rannakülade majandamisviisidest, omaaegsetest sündmustest või võimalikest, kuid veel avastamata ajaloomälestistest.

LEMBIT VABA

In memoriam Kristin Kuutma

11. VII 1959 – 16. V 2025

Foto: Kairit Leibold, ERR

16. mail suri pärast pikka haigust, kuid siiski ootamatult Tartu Ülikooli kultuuri-teooria professor ja vaimse kultuuripärandi rakendusuringute UNESCO õppetooli hoidja Kristin Kuutma. Kuigi tervisemured kimbutasid teda juba aastaid, ei lasknud ta end neist kammitseda. Rohkem kui olevikus näis ta elavat tulevikus, genereerides järjest uusi ideid, laiendades innukalt koostöövõrgustikke ning oma haaret rahvusvaheliselt tunnustatud teadlasena, kes orienterus ühtviisi asjatundlikult nii antropoloogias, etnoloogias ja folkloristikas kui ka kultuuripärandi laial väljal.

Kristin Kuutma erialaülene tegutsemine annab tunnistust tema erakordsest sünteesi- ja üldistusvõimest. Ta oli analüütiline ja kriitiline mõtleja, kes opereeris

vahedalt abstraktsete kategooriatega ning nägi, selgitas ja suunas hoomama suurt pilti. Teda huvitasid risoomsed, interdistsiplinaarset lähenemist eeldavad teemad, mille ta on ise kokku võtnud järgmiselt: „[---] folkloori ja pärimuskultuuri roll sotsiaalses kontekstis; kultuuripärandi ja identiteedi seosed; mõisted ja teooriad; kultuuriantropoloogia historiograafia ja refleksiivne kultuurikriitika; kultuuri-loomuliste sümbolite kujunemine ja representatsioon; kohalik ja rahvusvaheline pärandipoliitika.”¹

Lisaks uurijanatuurile kujundasid Kristin Kuutma erialaülest positsiooni haridustee ja teadusesse tulemise trajektoor, mis olid siinses etnoloogias ja folkloristikas mitmel moel erandlikud. Sündinud Tallinnas kultuuri- ja kunstilembese perekonna teise lapsena, lõpetas ta 1977. aastal Tallinna 7. Keskkooli, praeguse Tallinna Inglise Kolledži. Juba toona pakkus see inglise keele süvaõpet ning kõlavast briti inglise keelest sai hiljem Kristin Kuutma uurijakuvandi lahutamatu osa. Haridustee jätkus Tartu Riiklikus Ülikoolis inglise filoloogia erialal. Kuutmade suguselts oli eestimeelne ja Kristin mainis kord, et erialavalikul rääkis kaasa ka selle väiksem ideologiseeritus. Diplomeeritud filoloogina suunati ta 1982. aastal tööle korrektoriks kirjastusse Eesti Raamat, mis võimaldas naasta kodulinna. Suure osa oma elust elas Kristin Põhja-Tallinnas, Kalamajas ja Pelgurannas, kus tema jaoks oli üks oluline paik Stroomi rand.

Oma päris kutsumust aitas tal leida õppetööväline folklooriharrastus. Kolmandal Tartu aastal liitus ta folklooriansambliga Hellero, kus lauldi eesti, seto

¹ Kristin Kuutma. – Eesti Teadusinfosüsteem. https://www.etis.ee/CV/Kristin_Kuutma/est/

ja eri soome-ugri rahvaste laule.² Tallinnas jätkus rahvamuusikaalane tegevus folklooriansamblis Leegajus, millega ta jäi seotuks kuni kollektiivi tegevuse lõppemiseni 1995. aastal. Igor Tõnuristi juhendamisel läheneti Leegajuses rahvamuusika tundmaõppimisele ja tõlgendamisele teadlikult ja teaduslikult, mäluasutustesse talletatud ning välitöödel kogutud materjalide toel, pöörates tähelepanu esitamise tavadele, tingimustele ja kontekstidele. Leegajuse aastad andsid mitmekesiseid teadmisi Eesti eri piirkondadest ja sugulasrahvastest, aga ka võimaluse mõttekaaslastega nende teemade üle arutleda ning reisida. See oli teistmoodi kool kui toonane või ka praegune akadeemiline rahvaluulealane väljaõpe. Kindlasti suunas folklooriliikumise pagas Kuutmad vaikiva teadmisenähtuse ka hiljem seto leelost või pärandipoliitikat kirjutades; hulk rahvusvahelisi kolleege mäletab teda eesti pärimust tutvustamas, laulmas või ka tantsimas. Kui 2024. aasta septembris tähistati Tartu Ülikoolis Kuutma 65. sünnipäeva konverentsiga „Vaimne kultuuripärand ja ebavõrdsus“, oli tema jaoks oluline, et sellel osaleks ka kaasteelisi Leegajuse päevilt.

Palju aastaid (1984–1994) oli rahvakultuuri valdkonnaga seotud Kuutma päevatöö tõlkija ja kirjastajana Rahvakultuuri Arenduskeskuses, hilisemas Rahvakultuuri Keskuses. Sellesse perioodi mahub Eesti Folkloori Seltsi asutamine (1988), millest kasvas välja praegune Eesti Folkloorinõukogu, folkloorifestivalide korraldamine, regivärsi tõlkimine inglise keelde, aga ka tähelepanu nihkumine folkloori harrastamiselt selle harrastustege-

vuse analüüsimisele. Põhjamaadest saadud stipendiumide toel täiendas Kuutma end 1991. aastal Bergenis ülikooli etnoloogia ja folkloristika osakonnas ning 1995. aastal uuesti Bergenis ja Põhjamaade folklooriinstituudis Turus. Ta veetis pikki päevi raamatukogudes, luges, tegi valguskoopiaid ning ärksa vaimuga inimesena küllap lausa ahmis uut sõnavara ja vaatenurki, mis võimaldaksid seni kogetut teaduslikult mõtestada ja esitada. Teise Bergenis treti ajaks oli ta siirdunud tõlkijaks ja toimetajaks Eesti Keele Instituudi folkloristika osakonda (1994–2000). Kuutma oskas sõnu seada, väljendades oma mõtteid väga kaalutletult ja täpselt.

Aastal 1998 kaitses ta Tartu Ülikoolis magistrikraadi eesti ja võrdleva rahvaluule erialal uurimusega „Folkloorifestivalid kui tänapäeva traditsioon“, mis kõrvutas Seto külapidu ja laulupidu, käsitledes neid toona uudses identiteedi etendamise võtmes.³ Samal aastal alustas Kuutma kraadiõpet Washingtoni ülikoolis Seattle'is. Ta omandas magistrikaadi skandinavistikas ning 2002. aastal doktorikraadi, juhendajateks kultuuri- ja ideedeloole John Toews ning folklorist Thomas DuBois. Ta oli Kodu-Eesti etnoloogidest-folkloristidest esimene, kes läbis doktoriõppe täies mahus Ameerika Ühendriikides. Kuutma hilisema erialaülese positsioneerumise seisukohast on oluline mõista, et Eestis institutsionaliseeritud eraldusjooned etnoloogia ja folkloristika vahel jooksevad sealse teadustraditsioonis teisiti või puuduvad sootuks.

Naasnud Eestisse, asus ta vanemteadurina tööle Eesti Kirjandusmuuseu-

² Kristin Kuutma osalemisest folklooriliikumises kirjutab Janika Oras: **J. Oras**, Igavene mälestus: Kristin Kuutma 11.07.1959 – 16.05.2025. – Eesti Folkloorinõukogu veebileht. <https://folkloorinoukogu.ee/maaratlemata-et/igavene-maletsus-kristin-kuutma-11-07-1959-16-05-2025/>

³ **K. Kuutma**, Lauulupeod rahvusliku identiteedi kandjana. – Mäetagused 1996, nr 1–2, lk 80–94. <https://doi.org/10.7592/MT1996.01/02.internet>; **K. Kuutma**, Kultuuriidentiteet, rahvuslus ja muutused laulutraditsioonis. – Mäetagused 1998, nr 7, lk 45–56. <https://doi.org/10.7592/MT1998.07.kuutma>

misse ning liikus sealt järk-järgult Tartu Ülikooli, alguses eesti ja võrdleva rahvaluule osakonda ning seejärel etnoloogia osakonda. Ta valiti esmalt erakorraliseks professoriks ning 2010. aastal kultuuri-teaduste korraliseks professoriks. Küllap polnud tal väljast tulnud, välismaal doktorantuuri läbinud ambitsioonika nais-teadlasena kerge ennast kehtestada. Ta pidi olema tugev ning vahel said pihta ka nooremad kolleegid. Aja jooksul miski muutus ning viimaste aastate Kristin oli leebe ja toetav, kõike märkav ja kõigiga arvestada püüdev.

Kristin Kuutma teadustöö üheks fookuseks oli revisionistlik historiograafia, mis tähendas süüvimist (eesti) folkloristika ja etnoloogia ajalukku ning nende teadusharude kujundamise protsesside kriitilist ümberhindamist. Doktoritöö edasiarendusena ilmus 2005. aastal eesti-keelne monograafia „Pärimuskultuurist kultuurisümboliks. Saami etnograafia ja seto eepose saamislugu” ning aasta hiljem Soomes välja antavas mainekas folkloristikasarjas „Folklore Fellows Communications” ingliskeelne raamat „Collaborative Representations: Interpreting the Creation of a Sámi Ethnography and a Seto Epic” („Koosloomelised representatsioonid. Tõlgendades saami kultuurikirjelduse ja seto eepose loomise lugu”). Uurimuses kõrvutatakse 1910. aastal ilmunud Johan Turi „Jutustust saamidest” (põhjasaami keeles „Muitalus sámiiid birra”), mida peetakse esimeseks saami autori tänapäevaseks saamikeelseks teoseks, ja Anne Vabarnalt 1927. aastal kirja pandud lugulaulu, mis avaldati 1997. aastal trükkis seto eeposena „Peko”. Kuutma käsitleb nende tekstide kaudu kultuuriilmingute talletamise ajalugu, kultuurikandja ja kultuuriuuriija, suulise ja kirjaliku kultuuri suhteid ning koostööprotsessi, mille käigus vormitakse pärimusest kollektiivse identiteedi sümbol.

Esile tõstmist väärrib Tartus 2005. aasta suvel peetud Rahvusvahelise Rahvajutuurimise Seltsi (ingl Society for Folk Narrative Research, ISFNR) kongressi puhuks Tiiu Jaagoga kahasse toimetatud lugemik ja kogumik „Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History”, mis on seni esinduslikem ingliskeelne väljaanne eesti etnoloogia ja folkloristika ajaloost. Ise kirjutas ta selle tarbeks peatükid Matthias Johann Eisenist ja Oskar Kallasest. Järgmisel Tartus toimunud etnoloogia ja folkloristika suurüritusel, 2013. aasta rahvusvahelise etnoloogide ja folkloristide ühenduse (SIEF) kongressil oli Kristin Kuutma peakorraldaja rollis, kuuludes toona ka SIEF-i juhatusse. Ta täitis arvukaid teadusorganisatsioonilisi ja administratiivseid ülesandeid ning oli tihedalt seotud Eesti doktorikooli humanitaarteaduste ja kunstide haruga. Tartus toimunud talvekoolide peakorraldajana pidas ta oluliseks doktorantide interdistsiplinaarset ja ülikoolidevahelist dialoogi, kujundades sel moel Eesti humanitaarteaduste praegust palet.

Tartu Ülikoolis õpetas ta peaaesjalikult teoreetilisi kursusi, nagu „Pärimuskultuur ja representatsioon”, „Tekstuaalsed representatsioonid etnoloogias” ning „Kultuuri-teooriad etnoloogias, folkloristikas ja kultuuriantropoloogias”. Ta viis üliõpilased kokku just ingliskeelses teadusmaailmas käibivate teooriate ja mõistetega, käsitledes ka nende lähenemiste ajaloolist kujunemist. Minu esimesed kokkupuuted Kristin Kuutmaga jäävad 2004. aasta sügisesse, mil tema seminaris „Kultuuriteooriad ja folkloristika” osalesid ühtviisi innukalt nii bakalaureuseastme viimaste aastate üliõpilased ja magistrandid kui ka doktorandid, nende hulgas selleks ajaks juba kogunud teadlasi. Ta jõudis mõjutada mitme uurijapõlvkonna arusaamu etnoloogiast, folkloristikast ja antropoloogiast kui kultuurikirjeldusest ning kultuuriteadlasest

kui kultuuri kirjeldajast, representatsiooni uurijast ja loojast, kel taga teaduslooline slepp ning ees eetilised dilemmad. Ta oli hinnatud külalisõppejõud ning tegi tihedat koostööd näiteks St Andrews'i ülikooliga Šotimaal.

Kristin Kuutma sisenemine UNESCO ja vaimse kultuuripärandi kaitse konventsiooni orbiidile näis olevat tema karjääri, uurimishuvidesse ja elukäiku sisse kirjutatud. Temalt pärineb Eesti Kultuurikapitali aastapreemiaga pärjatud teaduslik analüüs ja ülevaade Eesti, Läti ja Leedu laulu- ja tantsupidudest ning Kihnu kultuuri-ruumist, mille tulemusena kanti need 2003. aastal UNESCO vaimse kultuuripärandi esindusnimekirja. Ta oli ka rahvusvahelises plaanis esimeste teadlaste seas, kes asus vaimse kultuuripärandi teemadega tegelema, tehes seda ühelt poolt kriitiliselt häälestatud kultuuriuurija ning teisalt Eesti riigi esindaja positsioonilt. Aastatel 2006–2010 esindas ta Eestit UNESCO vaimse kultuuripärandi kaitsekomitees ning valiti vaimse kultuuripärandi esindusnimekirja kandetaotlusi hindava alakomitee juhiks (2009–2010). Ta oli palju aastaid SA UNESCO Eesti Rahvusliku Komisjoni (ERK) nõukogu juht ning hiljem Kultuuriministeeriumiga liidetud UNESCO ERK-i eksperdikogu liige ja täitevkoogu juht, kuulus ka kultuuriministeeriumi juures tegutsevasse vaimse pärandi nõukogusse.⁴ Etnograaf temas tegi välitöid ka kultuuripoliitikat kujundades ning isegi istungite vahele jääval ajal: teatakse rääkida, et ta dokumenteeris hotellitubades eksponeeritud kunsti ja plaanis sellest kirjutada. UNESCO retked kaasa teinud kolleegid üle maailma meenutavad hea sõnaga tema tarkust, tasakaalukust, diplomaatilisust

ja põhimõttekindlust punktides, mis olid tema jaoks olulised. Üheks selliseks printsiibiks oli kogukondade keskne roll vaimse kultuuripärandiga seotud tegevustes ja otsustes.

Aastate jooksul kasvasid ka UNESCO ja vaimse kultuuripärandi teemadele pühendunud uurijad rahvusvaheliseks kogukonnaks, mille olemasolu ja tugi olid Kristini jaoks ilmselt seda olulisemad, et UNESCO liinis tegutsemine on üsna spetsiifiline ning kolleegidel koduülikoolis ei olnud sellega alati lihtne suhestuda. Ka vaimse kultuuripärandi kategooria ise on spetsiifiline kultuuripoliitika instrument ning selle suhe pärimuse ja folkloori mõistetega võib olla pingeline ja pingeid tekitada. Ta tegi sihikindlalt tööd, loomaks Tartu Ülikooli vaimse kultuuripärandi rakendusuuringute UNESCO õppetool. Õppetooli avamine 2019. aastal valmistas talle suurt rõõmu ning lõi uusi võimalusi koostööks kolleegidega teistest UNESCO õppetoolidest. Õppetooli hoidjana oli tal palju plaane, millest osa saame püüda ellu viia, osa alles avastame ja osa jääbki saladuseks. Kristinit kannustas suur uudishimu maailma asjade vastu, mis väljendus nii teadustöös kui ka toidupoes, kus ta võis end uudistama unustadagi, et naasta teraste tähelepanekutega kaupade valiku ja väljapaneku geograafilis-kultuuriliste iseärasuste kohta, nagu juhtus mõni aasta tagasi Joensuu Prismas Soomes. Talle meeldis diskuteerida, rattaga sõita ja ujuda, lugeda, pere ja lähedastega koos olla. Ta jõudis palju teha ja anda, võttis talle antust maksimumi ja võib-olla natuke pealegi, mistõttu on temast jäänud tühimik suur. Kolleegid, sõbrad ja õpilased jäävad Kristinist puudust tundma, leides lohutust, tuge ja innustust tema elurõõmest.

ELO-HANNA SELJAMAA

⁴ Kristin Kuutma tegevuse kohta UNESCO-s lähemalt vt *In memoriam* Kristin Kuutma. – Sirp 23. V 2025, lk 37. <https://www.sirp.ee/kristin-kuutma-11-vii-1959-16-v-2025/>

LÜHIKROONIKA

3.–6. juunini peeti Šotimaal Aberdeenis rahvusvahelise etnoloogia ja folkloori ühenduse SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) 17. kongress „Unwriting“. Eestist osalesid maailma etnoloogide, folkloristide ja antropoloogide suurfoorumil Eesti Kirjandusmuuseumi teadlased Liisi Laineste, Mare Kalda, Eda Kalmre, Mare Kõiva, Inna Lisniak, Liina Saarlo, Kati Kallio, Janika Oras, Tanel Torn, Mia Marta Ruus, Mari Väina ja Lona Päll. Tartu Ülikooli folkloriste esindasid Elo-Hanna Seljamaa, Kirsti Jõesalu, Madis Arukask ja Anastasiya Astapova. Eesti Rahva Muuseumi ja Tartu Ülikooli etnoloogidest esinesid Art Leete, Aimar Ventsel, Karin Leivategija, Indrek Jääts, Pille Runnel, Piret Koosa, Agnes Aljas ja Marleen Metslaid.

11. juunil toimus Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses sinihumanitaaria aiaseminar, mis oli ettevalmistav tiiva- ja/või uimesirutus ajakirja Methis 2026. aastal ilmuvale erinumbrile. Sektisioonis „Vesi ja veelendid“ esinesid Timo Maran ja Sara Bedard-Goulet („Remembered Umwelt: Octopuses and Humans in Contemporary Fiction“), Elnara Taidre („Kala kui avatud kujund Ülo Soosteri vormiotsingutes ja kunstnikufilosoofias“), Elle-Mari Talivee ja Taavi Talivee („Marie Underi merilehmad ja Christoph Kolumbuse merineitsid“). Sektsioonis „Vesi ja kuivamaaolendid“ astusid üles Kaarina Rein („Neljast elemendist ja eriti veest Academia Gustavianas“), Ene-Reet Soovik („Inimene ja jõgi Emajõe Ateenas Eesti XX sajandi kirjanduses“) ja Katre Kikas („Vesi mölder Märt Siipсени omaeluloolistes kirjutistes“). Seminari korraldasid Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli semiootika osakond ja Tallinna Ülikooli keskkonnaajaloo keskus KAJAK.

11.–14. juunil peeti Soomes Turu linnas NEFK (Nordic Ethnology and Folklore Conference) konverentsisarja 36. foorum „Nordic 2.0 and beyond“. Paneelis, mille ettekanded keskendusid elu võimalikkusele kriiside ajal, esines Eesti Kirjandusmuuseumi teadur Anastasiya Fiadotava („Interesting times require interesting solutions: reacting to crisis with humour“). Sessioonil „Põhjamaade humanitaaria ajaloolises vaates“ esinesid Liina Saarlo ja Kati Kallio („Idealized and practical typology: About the role of persons and ideologies in disputes concerning the indexing of runosongs“) ning Art Leete („Ambivalences of the Soviet Estonian ethnographic endeavour“). Põhjamaise pärandi paneelis analüüsisid Ave Goršič ja Taive Särge EKM-i interaktiivset näitust („Enter woodland spirits: Staging the values“). Mineviku, oleviku ja tuleviku üleloomulikke olendeid käsitletud paneelis rääkis Risto Järv 1789. aastal Turus ilmunud teose „Mythologia Fennica“ inspireerivast mõjust eesti kultuurile („The transformation of mythology and its figures in Kr. Ganander's / Kr. J. Peterson's *Finnische Mythologie*“). Pihla Maria Siim jätkas hargmaisuse uuringutulemuste tutvustamist (ettekanne „Mixed-citizenship couples at the borders of belonging“ koos Mimosa Suantamaga) paneelis, mis keskendus sarnasuse ja erisuse kogemisele. Etnoloogias üha rohkem tähelepanu pälvivale parandamise ja taastamise teemale pühendatud ettekande „Repair: Heritage of care and sustainability“ pidas Tenno Teidearu.

12. juunil oli Eesti Rahva Muuseumi sarjas „Professorid ERM-is“ hooaja viimane kohtumine. Semiootik Maarja Ojamaa ja kirjandusteadlane Jaak Tomberg arutlesid, mis saab lugemisest tehisaru ajastul. Räägiti lugemisest kui kriitilisest ja kultuurilisest tegevusest, paberraamatu tähen-

dusest digikeskkonnas ning sellest, kas ja kuidas saab tehisarvutetada või ohustada inimeste suhet tekstidesse. Vestlust juhtis Marek Tamm.

13. juunil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis seminar „Tekstoloogiast raamatuteaduseni. Eva Aaver ja Ingrid Loosme 100”. 14. juunil möödus 100 aastat Pärnust pärit kaksikõdede Eva Aaveri ja Ingrid Loosme sünnist. Oma elutöö tegid nad Tartus: Eva Aaver kirjandusteadlase ja tekstoloogina Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis, Ingrid Loosme raamatuteadlasena Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas. Kumbki oli oma uurimisvaldkonna teerajaja: Aaver editiooniteoreetiku ja tekstoloogina, Loosme Eesti rahvusliku ärkamise aegse kirjastustegevuse uurijana. Ettekannetega esinesid Kristi Metste („Tekstoloogiast Eesti Kultuuriloolises Arhiivis”), Heli Laanekask („Eva Aaverit mäletades”), Sirje Olesk

(„Eva Aaver Koidula uurijana”), Marek Rand („Meenutades Ingrid Loosmet, raamatuteadlast, arhivaari, kaasteelist”) ja Enn Lillemets („Kaja Kärner kaksikutega Ado Vabbe kannul”).

27. juunil korraldas Emakeele Selts Tartus LVIII J. V. Veski päeva „Rahva keel ja raamatu keel: eesti kirjakeele lugu”. Ettekannetega esinesid Külli Habicht („Julius Mägiste vana kirjakeele uurijana”), Annika Viht („Eestlased ja sakslased suhtlemas Anton Thor Helle „Lühikese sissehuhutuse” (1732) dialoogides”), Helle Metslang ja Külli Habicht („Olla saksa pärane või eestipärane? Eestlaste kirjakeele jooni XIX sajandil”), Jüri Viikberg („Kirjakeele tõusulaine XIX sajandi teisel poolel”), Karl Pajusalu („Kas eesti kirjakeele ajalugu lõpeb XX sajandi algusega?”) ja Jüri Valge („Kettunen ületas ekvaatori”). Emakeele Seltsi aastaraamatut 70 (2024) tutvustas peatoimetaja Reili Argus.

JUULI

1. **Meelis Mihkla**, keeleteadlane – 70
Tamur Kusnets, sõjaväelane, kirjanik – 50
7. **Klaus Laalo**, keeleteadlane – 70
19. **Ott Raun**, ajakirjanik, luuletaja – 85
24. **Ester Bardone**, etnoloog – 50
29. **Helle Metslang**, keeleteadlane – 75
31. **Eberhard Winkler**, keeleteadlane, fennougrist – 70

JÄRGMISTES NUMBRITES:

Augustis Keel ja Kirjandus ei ilmu.
Septembris ilmub teemanumber „Koloniaalkeelest
rahvuskeeleks”.

TELLIMISE
INDEKS

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

78167

Hind 3.80 €